

STUDIA IURIDICA MONTENEGRINA

ČASOPIS STUDIA IURIDICA MONTENEGRINA

Glavni i odgovorni urednik prof. dr Zoran Stojanović
(Editor-in-Chief)

Redakcija prof. dr Zoran Stojanović (Podgorica)
(Editorial Board) prof. dr Olivera Vučić (Beograd)
prof. dr Vilim Bouček (Zagreb)
prof. dr Slobodan Panov (Beograd)
prof. dr Andreja Katančević (Beograd)
prof. dr Davorin Lapaš (Zagreb)
prof. dr Marija Karanikić Mirić (Beograd)

Izdavački savjet akademik Dragan K. Vukčević, predsjednik
(Editorial Council) akademik Đorđije Borozan
akademik Viljem V. Smirnov
prof. dr em. Mihajlo Dika
prof. dr Budimir P. Košutić
prof. dr Miodrag Orlić

Sekretar doc. dr Milica Kovač-Orlandić
(Secretary of Editorial Board)

Lektura Sonja Živaljević
(Proofreading)

Priprema za štampu Bojan R. Popović
(Prepress) Medeon, Podgorica

Izdavač FPN UDG
(Publisher) Ul. Oktoih br. 1
Podgorica
e-mail: sim@udg.edu.me

Časopis izlazi dva puta godišnje

Časopis je indeksiran u bazama EBSCO i CEEOL.

SADRŽAJ

ČLANCI:

RODOLJUB ETINSKI

Nelagodan susret krivičnog prava i međunarodnog krivičnog
prava u članu 7 Evropske konvencije o ljudskim pravima /71/

IVAN ĐOKIĆ

Granice odgovornosti i kažnjivosti saizvršioaca
u crnogorskom krivičnom pravu /33/

UNA DIVAC

Pod skutima atinske pravde: meteci na sudu /57/

EMIL MUJEVIĆ

O počecima južnoslovenske pravne kulture /71/

IZLAGANJA NA NAUČNIM I STRUČNIM SKUPOVIMA:

MLADEN VUKČEVIĆ

Ustav iz 1963. godine i ustavno sudstvo (dometi i ograničenja) /89/

PRIKAZI:

JOVAN JABLAN

Anikó Raisz (ur.), *International Law from a Central
European Perspective*, Central European Academic
Publishing, Miskolc, Budapest, 2022. /101/

IZ PRAVNE ISTORIJE:

ISPRAVE VELIKOG SUDA /109/

ČLANCI

The Awkward Encounter of Criminal Law and International Criminal Law in Article 7 of the European Convention on Human Rights**

Criminal law and international criminal law encountered each other in the realm of the principle of legality in Article 7 of the European Convention on Human Rights in 1950. International circumstances, which existed after the Second World War and, notably, the Nuremberg Trials, i. e., the then-development of international criminal law, significantly influenced this encounter through the textual formulation of Article 7 of the European Convention on Human Rights. The choice of terms in that article, together with other factors, caused the creation of a certain terminological confusion regarding the principle of legality in the practice of the European Court of Human Rights. The international legal development that occurred in connection with this encounter influenced the determination of general principles of law by the United Nations Commission on International Law in 2022. Due to particular historical circumstances, the Nuremberg principles have been recognized as general principles of law, but this text will argue that they are rather principles of international criminal law.

Key words: principle of legality, general principles of law, principles of international criminal law

Introduction

The encounter occurred in circumstances that arose from the horrors of the Second World War and manifested in the field of international criminal law during the Nuremberg Trials in 1946. The Nuremberg Trials were a significant phase in the development of international criminal law.¹ In such circumstances, however, the encounter significantly contributed to a certain terminological

* Rodoljub Etinski, professor, Faculty of Law, University of Novi Sad, Faculty of Law, University of Donja Gorica, *e-mail:* etinskirodoljub@yahoo.com.

** This is slightly modified and supplemented text presented at 23 Conference of International Criminal Association in 2023 and published in Serbian in: *Zbornik radova sa međunarodne naučne konvencije „Raskršća međunarodnog krivičnog i krivičnog prava — reforma pravosudnih zakona Republike Srbije”, Udruženje za međunarodno krivično pravo, Palić, 16–19. Juna, 2023, 371–389.*

¹ S. Avramov, M. Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1988., 264., M. Škulić, V. Bajović, *Istorija međunarodnog krivičnog pravosuđa i osnovne odlike postupka pred stalnim Međunarodnim krivičnim sudom*, Dosije, Beograd, 30, R. Etinski, S. Đajić, B. Tubić, *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2021, 397., Q. Wright, “The Law of the Nuremberg Trial.” *American Journal of International Law*, 1/1947, 71.

confusion regarding the principle of legality in the Convention for the Protection of Fundamental Rights and Freedoms, adopted in Rome on November 4, 1950 (referred to in this text as the European Convention on Human Rights or the Convention). Additionally, it influenced the work of the United Nations Commission on International Law on the concept of general principles of law in 2022. The encounter took place in the field of a crucial principle of criminal law, the principle of legality, known by the formulation “*nullum crimen, nulla poena sine lege*,” proclaimed in Article 7 of the European Convention on Human Rights.² It crucially influenced the textual formulation of that article, namely the unexpected and surprising choice of terms in its text.³ Behind the unusual and surprising choice of terms are specific historical circumstances in the second half of the 1940s. After discussing the unexpected textual formulation of Article 7 of the Convention, I will delve into the history of the emergence of that article, as well as its legal life, including the evolution and application of the principle of legality in the practice of the European Court of Human Rights. Special attention will be given to the general principles of law from paragraph 2 of Article 7 of the Convention.

1. Unexpected textual formulation of Article 7

The text of Article 7 of the European Convention on Human Rights reads:

“1. No one shall be held guilty of any criminal offence on account of any act or omission which did not constitute a criminal offence under national or international law at the time when it was committed. Nor shall a heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time the criminal offence was committed.

² For general information on the principle of legality in criminal law, see: Z. Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, Misija OSCE u Crnoj Gori, Podgorica, 2010, 28–31. R. Velarde, A. Jaime, “Principle of Legality in Criminal Law”, *LEX — Journal of the Faculty of Law and Political Science / Revista de la Facultad de Derecho y Ciencia Política*, 13/2014, 225–242; G. M. Flick, “The Principle of Legality”, *New Journal of European Criminal Law*, 4/2015, 553–557. C. Sima, “Principle of Legality”, *Revista Pro Lege*, 1/2016, 13–24. For general information on the principle of legality, see: D. M. Mitrović, „Načelo zakonitosti”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/2004, 55–78.

³ For general information on the Article 7 of the European Convention on Human Rights see: Z. Stojanović, „Garantivna funkcija krivičnog prava”, *Kaznena reakcija u Srbiji*, (ur. Đ. Ignjatović), VI deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016, 5–8; S. Carić, „Načelo zakonitosti u praksi Evropskog suda za ljudska prava”, text was published on 6. 9. 2019, <https://www.paragraf.rs/100pitajna/strazbur/nacelo-zakonitosti-u-praksi-evropskog-suda-za-ljudska-prava.html>, 4. 3. 2023.; A. Krstulović Dragičević, „Načelo zakonitosti u praksi Evropskog suda za ljudska prava”, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 2/2016, 403–433; I. Tomić, „Tumačenje, pravne praznine i načelo zakonitosti”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 2020., 125–127.

2. This Article shall not prejudice the trial and punishment of any person for any act or omission which, at the time when it was committed, was criminal according to the general principles of law recognised by civilised nations.”⁴

Using the term “internal or international law” in defining the principle of legality in criminal law is unexpected. This is particularly surprising considering that in other articles of the European Convention on Human Rights and in the protocols appended to the Convention, the term “law” is employed. The term “law” is used in Article 2 of the Convention, Article 1 of Protocol No. 1, Article 2 of Protocol No. 6, Article 2 of Protocol No. 7, and Article 1 of Protocol No. 12. The phrase “in accordance with the law” is used in Articles 5, 8, and 12 of the Convention, Article 2 of Protocol No. 4, and Articles 1, 3, and 4 of Protocol No. 7. The term “prescribed by law” is used in Articles 9, 10, and 11. The word “lawful” is employed in Article 5 of the Convention, and the expression “in accordance with the law” in Article 6. The use of the term “general principles of law” in the context of the principle of legality is surprising. The idea that general principles of law define criminal offences is indeed astonishing.

It should be noted that there is a certain linguistic inconsistency in the two authentic language versions of the Convention regarding the term “law.” In the French original version, the term “loi,” meaning “law,” is used. However, in the English authentic version, the term “law,” which has a broader meaning than the term “loi” and means “statutory law,” and law in general, is used. In most national translations of the Convention text, the terms “law” and “loi” are translated into national expressions meaning “statutory law.” Thus, in Spanish translation, the term “ley” is used; in German, it is “Gesetz,” in Italian, it is “legge,” and so on. The terms “national or international law,” i. e., “le droit national ou international” from Article 7, are translated everywhere as “national or international law.” Therefore, the English term “law” is translated as “statutory law” in all articles of the Convention and protocols, except in Article 7, where it is translated as “law in general.” For the sake of completeness of this terminological review in different language versions, it should be added that in Article 1 of Protocol No. 1, alongside the term “law,” the expression “general principles of international law” (French “principes généraux du droit international”) is used.

⁴ French version reads: “1 Nul ne peut être condamné pour une action ou une omission qui, au moment où elle a été commise, ne constituait pas une infraction d’après le droit national ou international. De même il n’est infligé aucune peine plus forte que celle qui était applicable au moment où l’infraction a été commise.

2 Le présent article ne portera pas atteinte au jugement et à la punition d’une personne coupable d’une action ou d’une omission qui, au moment où elle a été commise, était criminelle d’après les principes généraux de droit reconnus par les nations civilisées.”

Today, it may seem strange that terms such as “internal or international law” and “general principles of law” were used in connection with the principle of *nullum crimen, nulla poena sine lege*, rather than the term “statutory law.” The explanation for this unexpected choice of terms in Article 7 lies in the historical context of adopting the Convention. The Second World War and the Nuremberg Trials, which emerged from the war, and national trials related to the war, decisively influenced the selection of such terminology.⁵

2. *History of Article 7 of the European Convention on Human Rights*

2.1. *Drafting of Article 7 of the Convention*

It is known that the legal foundation of the European Convention on Human Rights lies in the Universal Declaration of Human Rights, adopted by the United Nations General Assembly on December 10, 1948. A significant portion of the relevant terminology was transplanted from the Universal Declaration to the Convention. Article 11, paragraph 2 of the Universal Declaration, proclaiming the principle of legality in criminal law, served as the starting point for drafting the text of Article 7 of the European Convention on Human Rights. The term “national or international law” used in the text of Article 11, paragraph 2, was derived from the wording of paragraph 2, Article 11. In other articles of the Declaration, the term “law” is used. Although there are records of the sessions of the Human Rights Commission and its Drafting Committee regarding the preparation of the text of the Universal Declaration of Human Rights in digital form, and even though they are accessible online, determining the genesis of the text of paragraph 2, Article 11 of the Declaration is not easily ascertainable. In three drafts of the declaration prepared by the UN Secretariat, the United States, and the United Kingdom during 1947, the terms “national or international law” were not used in the relevant articles implementing the principle of legality in criminal law.⁶

⁵ It is interesting and unexpected that the Federal Republic of Germany, through the ratification act of the European Convention on Human Rights on December 5, 1952, placed a reservation on Article 7, paragraph 2 of the Convention. This was done because this provision was not in line with Article 2, Section 103 of the Basic Law of the Federal Republic of Germany, which stipulates that an act is punishable only if it was defined as a criminal offense by law before the act was committed. This reservation was withdrawn on October 1, 2001. Portugal also restricted the application of Article 7 of the Convention. Council of Europe, Treaty Office, Full List, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=0>, accessed on April 24, 2023.

⁶ UN, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Drafting Committee, International Bill on Human Rights, E/CN.4/AC.1/11, 12 June 1947, 30.

In the drafts prepared by the UN Secretariat and the United States, the term “offence” was linked to “law.” In the draft prepared by the Drafting Committee of the Human Rights Commission in 1947, the discussion revolved around “law,” not national or international law.⁷ At the same time as the preparation of the Declaration, the Human Rights Commission was working on drafting the Covenant on Human Rights. The representative of the USSR proposed that the text of the relevant article of the Covenant read:

“1. No one shall be held guilty of any offence on account of any act or omission which did not constitute such an offence at the time when it was committed, nor shall he be liable to any greater punishment than that prescribed for such offence by the law in force at the time when the offence was committed.

2. Nothing in this Article shall prejudice the trial and punishment of any person for the commission of any act which, at the time it was committed, was criminal according to the general principles of law recognised by civilised nations.”⁸

This text appeared in Article 8 of the Draft Declaration, prepared by the Drafting Committee in May 1948,⁹ so it can be assumed that the representative of the USSR proposed it. However, in the final text of the Declaration, this passage disappeared. Therefore, paragraph 2 of Article 11 of the Universal Declaration of Human Rights reads:

“No one shall be held guilty of any penal offence on account of any act or omission which did not constitute a penal offence, under national or international law, at the time when it was committed. Nor shall a heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time the penal offence was committed.”

As known, international law encompasses general principles of law. Thus, with the text of paragraph 2, Article 11 of the Declaration, general principles of law are also covered. It is possible that the text of paragraph 2, Article 11, was a compromise reached among the members of the Drafting Committee, agreeing on a broader term than “law” but still excluding explicit mention of general principles of law.

As mentioned earlier, paragraph 2, Article 11 of the Universal Declaration of Human Rights appeared as a proposal for the corresponding provision in the European Convention on Human Rights. At a meeting of the Committee of Experts to prepare the draft of the Convention in February 1950, while discussing the proposed text, the representative of Great Britain expressed concerns that the suggested text might be interpreted as an attack on the validity of

⁷ Draft Outline of International Bill of Rights, UN, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Drafting Committee, International Bill on Human Rights, E/CN. 4/AC. 1/3, 4 June 1947, 10.

⁸ UN, Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Report of the Drafting Committee to the Commission on Human Rights, E/CN. 4/95, 21 May 1947, 29.

⁹ *Ibid.*, 6.

the Nuremberg judgment. Consequently, he proposed adding a second paragraph:

“Nothing in this article shall prejudice the trial and punishment of any person for the commission of any act or omission which, at the time when it was committed, was criminal according to the general principles of law recognised by civilized nations.”¹⁰

Evidently, this British proposal closely resembled the Soviet proposal from 1948. The representative of Luxembourg criticised paragraph 2 of Article 11 of the Universal Declaration, considering recent State practices. He noted that after World War II, many texts of international and national law had not only abandoned the principle of *nulla poena sine lege* but also *nullum crimen sine lege*. He added that some European States made exceptions to the prohibition of retroactive application of criminal law during and after the war. Some might think, he said, that incorporating the formulation from paragraph 2 of Article 11 of the Universal Declaration might constitute a moral condemnation of such practices. With this in mind, he also advocated including general principles of law recognised by civilised nations in the text of the European Convention besides national and international law.¹¹ Luxembourg supported the British proposal and became paragraph 2 of Article 7 of the European Convention on Human Rights. The text from Article 7 of the European Convention on Human Rights, in almost identical form, was transplanted into Article 15 of the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966.

Formulations stating that no one can be considered guilty of a criminal act committed by an act that, at the time of its commission, was not a criminal offence under domestic or international law and that this does not affect the trial and punishment of a person for an act that was considered a criminal offence at the time of its commission according to the general principles of law recognised by civilised nations, may sound inappropriate to the subject and purpose of Article 7, appearing legally cumbersome and illogical. Domestic law encompasses various legal sources, including the constitution, laws, and legislation of lesser rank. Do the terms “domestic law” mean that a legal act below statutory law can prescribe a criminal offence? International law includes international treaties, customary international law, as well as general principles of law. Although covered by the term international law, they are specifically singled out in paragraph 2 of Article 7. Sometimes, historical circumstances override legal logic and the economy of legal regulation. The victorious powers, notably the USSR and Great Britain, wanted to protect the Nuremberg Trials and similar trials after World War II from later

¹⁰ Council of Europe, Commission on Human Rights, Preparatory Work on Article 7 of the European Convention on Human Rights, Strasbourg, 21 May 1950, DH (57)6, 4.

¹¹ *Ibid.*, 5 i 6.

legal reexamination and criticism. Therefore, they sought to prevent this through the formulations in paragraph 2 of Article 11 of the Universal Declaration of Human Rights, Article 7 of the European Convention on Human Rights, and Article 15 of the International Covenant on Civil and Political Rights. That was the reason for entering Nuremberg principles in human rights documents as general principles of law.

2.2. Nuremberg Principles

The concept of general principles of law introduced in paragraph 2 of Article 7 of the European Convention on Human Rights originates thus from the Charter of the Nuremberg Tribunal and the judgment of that Tribunal. As known, the major victorious powers in World War II—France, Great Britain, the United States, and the USSR—signed the Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis on August 8, 1945, which was supplemented by the Charter of the International Military Tribunal. The International Military Tribunal was competent for crimes against peace, war crimes, and crimes against humanity. Article 6 of the Charter defined these crimes. The International Military Tribunal in Nuremberg rendered its judgment on October 1, 1946.

Forty days after the Nuremberg judgment, the United Nations General Assembly, through Resolution 95 (I) adopted at its first session on December 11, 1946, affirmed the principles of international law recognised by the Charter of the Nuremberg Tribunal and the judgment of that Tribunal. Interestingly, the General Assembly affirmed “principles of international law,” not general principles of law. In the Charter of the Nuremberg Tribunal, the principles are mentioned only in the title of the second part of the Charter, which reads: “Jurisdiction and General Principles.”¹² In the judgment, reference is made to “fundamental principles of every law — international and domestic,” “the general principles of justice,” “general principles of

¹² This section covers Articles 6 to 13 of the Nuremberg Charter. Article 6 defines the crimes for which the Military Tribunal had jurisdiction. Article 7 provides that official position of the accused, including the position of the head of state or responsible officials in the government, shall not relieve them of responsibility. Article 8 states that acting under the orders of the government or a superior can be considered as a mitigating circumstance when the Military Tribunal deems that justice requires it. Article 9 relates to the declaration of a group or organization as a criminal organization. According to Article 10, the declaration of a group or organization as criminal will be valid for national courts and other military and occupation courts. In accordance with Article 11, individuals convicted before this Military Tribunal can be charged with other criminal acts before other courts. Article 12 regulates the issue of trial in absentia. Article 13 empowers the Military Tribunal to adopt rules of procedure.

law,” and “principles of general international law.” The Nuremberg Tribunal dealt with principles of various kinds.¹³

Since these principles were confirmed by Resolution 95 (I) in 1946, by Resolution 177 (II) on November 21, 1947, the United Nations General Assembly entrusted the International Law Commission with formulating the principles of international law recognised by the Charter of the Nuremberg Tribunal and its judgment. The General Assembly also tasked the Commission with preparing a draft code of crimes against peace and security, making it clear that the principles should be implemented in the draft. Immediately after its establishment, in its first session in 1949, the International Law Commission took on this assigned task and adopted the text titled “Principles of International Law Recognized by the Charter of the Nuremberg Tribunal and its Judgment” in 1950.¹⁴ On May 9, 1949, the Commission established a working group consisting of P. A. François, A. E. F. Sandström, and J. Spiropoulos, which submitted the first draft of the principles. The first principle in the draft reads: “A violation of international law may constitute an international crime even if no legal instrument characterises it as such.”¹⁵ This could indeed be a formulation of the first Nuremberg principle. However, the Commission softened the blunt openness of this formulation and reformulated the proposed first principle into the following two principles. The first principle in the text adopted in 1950 reads: “Any person who commits an act which constitutes a crime under international

¹³ The Criminal Military Tribunal states that the defense of the accused emphasized the fundamental principle of every law — international and domestic — the principle of “*Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*”. In connection with this, the Military Tribunal noted that this maxim, as the Tribunal called it, does not constitute a limitation on sovereignty but is a general principle of justice. The Nuremberg Tribunal explained that international treaties, such as the Pact of Renunciation of War, are not products of international legislation but deal with general principles of law. It adds that the law of war is not only found in treaties but also in customs and practices of states that gradually gain universal recognition, deriving from general principles of justice as applied by legal experts and military courts. The tribunal refers to well-established principles, among which the most important is individual criminal responsibility. It states that equal treatment of the accused should be a fundamental principle. The military tribunal refers to the principle of international law that protects representatives of states, stating that it does not apply to acts declared criminal by international law. It also discusses principles of general international law regarding the treatment of war prisoners.

¹⁴ Report of the International Law Commission on its Second Session, 5 June to 29 July 1950, Official Records of the General Assembly, Fifth session, Supplement No. 12 (A/1316), A/CN. 4/34, *Yearbook of the International Law Commission*, 1950., vol. II, 374.

¹⁵ Formulation of the principles recognized in the Nürnberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal — Draft proposed by the Sub-Committee on the formulation of the Nürnberg principles incorporated in document A/CN. 4/SR. 25, A/CN. 4/W. 6, *Yearbook of International Law Commission*, 1949, vol. I, 183.

law is responsible and liable to punishment.”¹⁶ The second principle from that text states: “The fact that domestic law does not impose a penalty for an act which constitutes a crime under international law does not relieve the person who committed such an act from responsibility under international law.”¹⁷ By Resolution 488(V) of December 12, 1950, the United Nations General Assembly called on the governments of Member States to provide their observations on the formulations of the Nuremberg Principles prepared by the International Law Commission. The General Assembly now refers to these principles as the “Nuremberg Principles.” In the meantime, they were inserted in Article 7 of the European Convention on Human Rights as general principles of law. As a result, it might have been inconvenient to qualify them as principles of international law. Only a small number of states responded.¹⁸ Of the founding members of the Nuremberg Tribunal, only France and the United States replied. Only Lebanon commented on the principle of *nullum crimen, nulla poena sine lege*, by reiterating the key position of the Nuremberg Tribunal regarding that principle.

2.3. Principle of Legality in the Nuremberg Edition

Aggressive war was not explicitly defined as a criminal act when it occurred, and no punishment was prescribed for its commission. Additionally, no court was established to prosecute the perpetrators. It was a major objection of defence at the Nuremberg Trials. However, the International Military Tribunal took the position that by 1939, aggressive war was implicitly defined as a criminal act under international law. The Nuremberg Tribunal referred to Article 1 of the General Pact for the Renunciation of War, concluded in Paris on August 27, 1928 (known as the Briand-Kellogg Pact or the Pact of Paris). Responding to the defence’s objection to the legality of the trial for aggressive war, the International Military Tribunal stated:

“But it is argued that the Pact does not expressly enact that such wars are crimes or set up courts to try those who make such wars. To that extent, the same is true with regard to the laws of war contained in the Hague Convention. The Hague Convention of 1907 prohibited resort to certain methods of waging war. These included the inhumane treatment of prisoners, the employment of poisoned weapons, the improper use of flags of truth, and similar matters. Many of these prohibitions had been enforced long before the date of the Convention, but since 1907, they have certainly been crimes, punishable as offences against the law of war. Yet, the Hague Convention nowhere designates such practices as criminal, nor is any sentence prescribed, nor

¹⁶ Report of the International Law Commission on its Second Session, *op. cit.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Observations of Governments of Member States relating to the formulation of the Nürnberg principles prepared by the International Law Commission, *Yearbook of the International Law Commission*, 1951, vol. II, 104–109.

any mention made of a court to try and punish offenders. For many years in the past, however, military tribunals have tried and punished individuals guilty of violating the rules of land warfare laid down by this Convention. In the opinion of the Tribunal, those who wage aggressive war are doing that which is equally illegal and of much greater moment than a breach of one of the rules of the Hague Convention. In interpreting the words of the Pact, it must be remembered that international law is not the product of an international legislature and that such international agreements as the Pact of Paris have to deal with general principles of law and not administrative matters of procedure. The law of war is to be found not only in treaties, but in the customs and practices of states which gradually obtained universal recognition, and from the general principles of justice applied by jurists and practised by military courts. This law is not static, but by continual adaptation follows the needs of a changing world. Indeed, in many cases treaties do no more than express and define for more accurate reference the principles of law already existing.”¹⁹

Supporting this stance, the International Military Tribunal refers to international legal developments during the League of Nations era. It points out that during the League of Nations Assembly meeting held on September 24, 1927, all delegations present at the time (including German, Italian, and Japanese) unanimously accepted the Declaration on Aggressive War, declaring aggressive war an international crime. The Nuremberg Tribunal also mentions the Resolution of February 18, 1928, adopted at the Sixth Pan-American Conference by 21 American republics, stating that “aggressive war constitutes an international crime against humanity.” It then refers to Article 227 of the Treaty of Versailles from 1919, which envisaged the establishment of an international court to try the German Emperor “for a supreme offense against international morality and the sanctity of treaties.”²⁰

Here, it is essential to distinguish between two things: war crimes and crimes against humanity on the one hand and the crime of aggressive war on the other. The Nuremberg Trials were not the first international trials for war crimes and crimes against humanity, but they were the first trials for the crime of aggressive war. It could be argued that during World War II, there were international rules regarding war crimes and crimes against humanity that were applied before the war. However, aggressive war was not explicitly defined, at least not as an international criminal offence. The Briand-Kellogg Pact of 1928 was a revolutionary turning point in international law. States renounced war as an instrument of foreign policy, previously considered the highest expression of state sovereignty. Most of the international community, including Germany, quickly accepted the

¹⁹ International Military Tribunal, Judgment, 1 October 1946, *American Journal of International Law*, 1947/1, 218.

²⁰ *Ibid.*, 220.

Pact. Aggressive war was declared a crime by a Declaration of the League of Nations Assembly, but the Declaration did not have a binding force. In the preamble of the League of Nations Assembly Declaration of 1927, preceding the Briand-Kellogg Pact and referred to by the Nuremberg Tribunal, it states: “The Assembly ... convinced that aggressive war can never serve as a means of settling international disputes and, therefore, it is an international crime.”²¹ In addition, the Nuremberg Tribunal created a particular legal construct regarding the principle of *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*. Responding to the defense’s argument that this is a fundamental principle of all law, international and domestic, and that punishment *ex post facto* is considered abhorrent by all civilized nations, the International Military Tribunal stated that the *maxim nullum crimen sine lege* is not a restriction of sovereignty but rather a general principle of justice. By violating treaties, this Military Tribunal observed, the aggressor must have known that they were committing an offense, and far from being unjust to punish him, it would be unjust if his wrong were allowed to go unpunished.²²

Understanding how general principles of law defined aggressive war as an international criminal act is not straightforward. The approach of the International Military Tribunal resembles a natural law approach: military tribunals apply law developed by jurists from general principles of justice. According to this approach, international treaties merely express and define legal principles. Judges uncover legal principles and derive necessary legal rules from them by analysing international treaties and the development of international law in a certain period. The International Military Tribunal referred to the Briand-Kellogg Pact, in which States renounced war as an instrument of foreign policy. It then relied on the international legal development related to the criminalisation of violations of customary

²¹ 1927 Declaration Concerning Wars of Aggression, Published online by Cambridge University Press: 05 June 2014, <https://www.cambridge.org/core/books/abs/travaux-preparatoires-of-the-crime-of-aggression/1927-declaration-concerning-wars-of-aggression/1625748877E59D76DF7C562AF64E9C951>. 04. 2023.

²² The judgment reads: “In the first place, it is to be observed that the *maxim nullum crimen sine lege* is not a limitation of sovereignty but is in general a principle of justice. To assert that it is unjust to punish those who in defiance of treaties and assurances have attacked neighbouring states without warning is obviously untrue, for in such circumstances the attacker must know that he is doing wrong, and so far from it being unjust to punish him, it would be unjust if his wrong were allowed to go unpunished. Occupying the positions they did in the government of Germany, the defendants, or at least some of them must have known of the treaties signed by Germany, outlawing recourse to war for the settlement of international disputes; they must have known that they were acting in defiance of all international law when in complete deliberation they carried out the designs of invasion and aggression. On this view of the case alone, it would appear that the maxim has no application to the present facts.” Judgment of the International Military Tribunal, (Nuremberg), 1 October 1946, *op. cit.*, 217.

laws of war and the rules of the Hague Convention of 1907. It also invoked Article 227 of the Treaty of Versailles from 1919, which provided for the trial of the German Kaiser. Although the Kaiser was not tried, it should be noted that he spent the rest of his life in internment in a Dutch castle. Such developments in international law hinted that a serious breach of the Briand-Kellogg Pact could result in individual criminal responsibility. However, from the perspective of criminal law, this method of identifying the existence of the crime of aggressive war was close to judicial legislation. It was an atypical approach to general principles of law from Article 38 (1, c) of the Statute of the International Court of Justice. We will see later in this text that the UN International Law Commission has accepted such an approach to general principles of law.

The probable discomfort of some actors regarding the principle of legality in the Nuremberg trials manifested itself in two directions: protecting the trials from later legal criticisms and transforming Nuremberg law into general law. The first direction is evident in Article 11, paragraph 2, of the Universal Declaration of Human Rights, Article 7 of the European Convention on Human Rights, and Article 15 of the International Covenant on Civil and Political Rights. The second direction is visible in the efforts of States to transform Nuremberg law into general international criminal law through the United Nations. First, the International Law Commission codified the Nuremberg Principles in 1950, and then in 1954, it adopted a draft Code of Crimes against Peace and Security of Mankind. The Statute of the International Criminal Court was adopted in Rome in 1998, and in Kampala in 2010, a criminal law definition of aggression was adopted, which was incorporated into Article 8 bis of the Statute. The Statute of the International Criminal Court refers to general principles of law, but they do not have the role they had in Nuremberg; they constitute a legal instrument without which no court, including the International Criminal Court, can function. General principles of law from Article 7, paragraph 2, of the European Convention on Human Rights have gone into hibernation, from which the European Court may awaken them in exceptional situations.

3. Legal Life of Article 7 of the European Convention on Human Rights

3.1. Establishing the Foundations of the Principle of Legality in the Case of Sunday Times

The European Court established general standards of legality in the *Sunday Times* case in 1979.²³ The specific circumstances of the

²³ *Sunday Times v. The United Kingdom* (pred. br. 6538/74), Judgment of 26 April 1979.

case and the manner in which the parties and the European Court conducted the case significantly influenced the shaping of these general standards. The case arose from a disputed application of the common law on contempt of court. Contempt of court is a criminal offence in English law that protects the court from interference in the undisturbed exercise of its judicial function, safeguarding it from the influence of the public and protecting alternative dispute resolution mechanisms such as negotiations between offenders and the aggrieved parties.

At that time, this criminal offence was defined in common law, and later, legislation was enacted to address this offence. The Sunday Times wrote about negotiations between pharmaceutical companies and parents whose newborns were severely damaged by the drug thalidomide, which pregnant women had taken. After announcing in an article dated September 24, 1972, that it would publish a new article informing the public of all the pharmaceutical company's shortcomings in relation to the testing of thalidomide effects, citing contempt of court, the competent English court prohibited the publication of that article. Since the higher court affirmed the lower court's decision, Sunday Times appealed to the then European Commission for Human Rights, and the Commission brought the matter before the European Court of Human Rights.

Sunday Times argued that that prohibition violated his freedom of expression because the ban on publishing the article was unlawful. According to the opinion of the Sunday Times, it was illegal because, in his view, common law regarding contempt of court was unclear and uncertain. Additionally, the principle applied in that case was so novel that it could not be considered prescribed by law.²⁴ Considering the applicant's claim, the European Court examined the legality of the publication ban in the context of Article 10, paragraph 2 of the Convention. This involves the conditions under which authorities are allowed to intervene in freedom of expression rather than in the context of Article 7 of the Convention. Both options were available to the applicant to rely on Article 7 or Article 10-but as a major media house, Sunday Times chose to focus solely on Article 10. The European Court, in its judgment, did not address Article 7, which was mentioned only by Judge Zekia in a separate opinion. The European Court faced several challenges in this case. Contempt of court in English law was provided for in common law, i. e., unwritten law. As the matter reached the House of Lords, then the Supreme Court of the United Kingdom, one of the judges remarked that the House of Lords should attempt to eliminate uncertainty, the main objection to the existing law.²⁵ Despite that, the judges of the House of Lords could not agree on the interpretation of that provision of common

²⁴ *Ibid.*, para. 46.

²⁵ *Ibid.*, para. 29.

law.²⁶ These were the circumstances of the case that influenced the formulation of general standards of legality.

The European Court found, firstly, that even unwritten law, common law, constitutes law within the meaning of the Convention.²⁷ A different finding was not possible, as it would exclude the United Kingdom from the Convention, which would be meaningless.²⁸ Then, the European Court formulates the qualities a legal provision should possess, whether written or unwritten. Firstly, says the European Court, the law should be accessible in an appropriate manner. In other words, citizens should be provided with information in an adequate manner, given the circumstances. The term “indication” was used in the judgment regarding the legal rules applied in a given case, probably due to the specificity of common law as customary law derived from judicial practice. Secondly, according to the stance formulated by the European Court here, a rule cannot be considered “law” if it is not formulated with sufficient precision to enable a citizen to regulate their behaviour.²⁹ This means that citizens must be allowed, if necessary, with appropriate professional advice, to foresee, to a degree that is reasonable in the given circumstances, the consequences they can expect in terms of certain activities.³⁰ According to the European Court, the consequences do not have to be foreseeable with absolute certainty, as it is unattainable. Security is highly desirable, notes the European Court. Still, it warns that it can lead to excessive rigidity, and the law should allow for evolution or, as the European Court says, “keep pace” with changing circumstances.³¹ This Court has observed that many laws are inevitably formulated in more or less unclear terms, and their interpretation and application are matters of practice. The formulation of the second condition — sufficient precision that allows predictability — and the elaboration of this condition — the ambiguity of terms used in laws and the significance of practice in their clarification — are not entirely consistent and likely inspired by what the European Court had before it in this case.

²⁶ *Ibid.*, para. 50.

²⁷ *Ibid.*, para. 47.

²⁸ B. Lim, “The Normativity of the Principle of Legality”, *Melbourne University Law Review*, 2/2013, 372–414.; D. Meagher, “The Common Law Principle of Legality”, *Alternative Law Journal*, 4/2013, 209–213; B. Chen, “The French Court and the Principle of Legality”, *University of New South Wales Law Journal*, 2/2018, 401–448; Ph. Sales, “Legislative Intention, Interpretation, and the Principle of Legality”, *Statute Law Review*, 1/2019, 53–63; R. French, “The Principle of Legality and Legislative Intention”, *Statute Law Review*, 1/2019, 40–52; J. N. E. Varuhas, “The Principle of Legality”, *Cambridge Law Journal*, 3/2020, 578–614; L. Burton Crawford, “An Institutional Justification for the Principle of Legality”, *Melbourne University Law Review*, 2/2022, 511–548.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

Despite a certain inconsistency in English judicial practice regarding the criminal offense of contempt of court, as it was then established in common law, the European Court found that in English law, as derived from the judicial practice of English courts, there was sufficient indication of what constituted prohibited behaviour. Therefore, it found that the prohibition on publishing the article was in accordance with the law. The European Court found that there were enough indications in common law based on which the *Sunday Times* could have known that by publishing the article, it was violating a criminal prohibition, ensuring respect for the court. Weighing the two conflicting public interests — the interest in informing the public about a matter of great public importance and the interest in the undisturbed conduct of dispute resolution processes — the European Court found that the first interest predominated. Therefore, prohibition, although lawful, was not inevitable in a democratic society, and as such, it constituted a violation of the freedom of expression guaranteed by Article 10 of the Convention.

There is the impression that the European Court has laid the foundations for interpreting the term “law” under the influence of common law and the specific circumstances of the case. The concept of legality, as established in this case, involves two fundamental questions — what is considered law and what qualities an act claiming to be law must possess to be law genuinely. Additionally, it includes pointing out the tension inherent in the law, which is the conflict between precision and predictability as a condition of legal certainty on the one hand, and generality, which is inevitable for the application of the law to an unlimited number of variable situations, on the other hand. The Court seeks the resolution of this tension in the practice of law application. The basic elements of the general concept of legality, as set out in the *Sunday Times* case in 1979, remain relevant today and appear in judgments from 2023.³² Over time, however, they have been supplemented with new content.

3.2. *Evolution and Branching of the Principle of Legality in the Practice of the European Court of Human Rights*

One evolutionary branch of the practice of the European Court focused on Articles 8–11 of the Convention. These articles guarantee the right to respect for private and family life; freedom of thought, conscience, and religion, freedom of expression; and freedom of assembly and association. These rights are not absolute, and the second paragraph of these articles specifies the conditions under which State intervention in these rights is allowed. One of the conditions is that the intervention must be lawful, based on law or in accordance

³² *Ovcharenko and Kolos v. Ukraine*, (apps. nu. 27276/15 and 33692/15), Judgment of 12 January 2023, para. 96; *Mustafa Hajili and Others v. Azerbaijan* (apps. nu. 69483/13 and 2 others) Judgment of 6 October 2022.

with the law. The English term “law” and the French term “loi” are used in these articles. In the vast majority of national translations of the contracting states, they are translated with the respective national term denoting statutory law. We have seen that in the *Sunday Times* case, the European Court included common law under this term. Over time, the Court, in certain cases, expanded the meaning of the term “law.” In the case of *Vavříčka v. Czech Republic* in 2021, the Court stated that “‘written law’ (is) not limited to primary legislation but including also legal acts and instruments of lesser rank.”³³ The European Court now understands, therefore, under the term “law,” both statutory laws and legal acts of lower rank in the context of Articles 8–11 of the Convention.

Another evolutionary branch moves in the framework of Article 7 of the Convention. In the case of *Mørk Jensen v. Denmark* from 2022, the Court reiterated what it had already stated in several previous cases: “...when speaking of ‘law’ (‘droit’) Article 7 alludes to the very same concept as that to which the Convention refers elsewhere when using that term, a concept which comprises statutory law as well as case-law...”³⁴ The same sentence is found in earlier cases. Thus, the European Court has encountered terminological confusion, not through its fault. Under the term “law” in Articles 8–11 of the Convention, the Court understands both statutory laws and legal acts of lower rank. However, under the term “national or international law” in Article 7, the Court understands only statutory law and case law but not acts of lower rank. The term “law,” which has a clear and precise meaning in the context of Article 8–11, is interpreted broadly to include acts lower rank, while the terms “national or international law,” which have broad meanings, are interpreted restrictively to encompass only statutory law and case law. Wanting to leave an impression of consistency, the Court repeats the phrase in several cases: “...when speaking of law (droit), Article 7 refers to the same concept as that to which the Convention refers in other places when using this term...” However, the term “droit” is used only in Article 7. In other articles, the term “loi” is used, but not in the sense that the term “droit” is used in Article 7. Moreover, we have seen that the Court does not attribute the same meaning to this term in Articles 8–11 as it does in Article 7. In principle, a term repeated in a legal text should always have the same meaning. Deviations from this principle sometimes occur. In this case, the main determinant of the term’s meaning is the practice of the Contracting States. We have considered that human rights can only be restricted by statutory law. For various reasons, States intervene in human rights through acts of lesser rank, and again, for various reasons, the

³³ *Vavříčka and Others v. the Czech Republic*, (apps. nu. 47621/13 and 5 others), Judgment 8 April 2021, para. 269.

³⁴ *Mørk Jensen v. Denmark*, (app. nu. 60785/19), Judgment of 18 October 2022., para. 37.

European Court accepts this. However, in the European legal family, no State defines criminal offences through legal acts of lower rank, regardless of the terminology of Article 7. Contracting States have, therefore, defined different meanings for these terms through their practices.

The next specificity in the evolution of the legality principle concerns the law's precision and predictability. The European Court has further developed the standard of precision and predictability of the law by determining the factors on which the required level of precision and predictability depends. In the case of *NIT S. R. L. v. Moldova* from 2022, the Court states that the level of precision required from domestic legislation depends to a significant extent on the content of the law, the scope of its application, and the number and status of those to whom it is addressed.³⁵ This was said in the context of Article 10, paragraph 2 of the Convention, which concerns freedom of expression and pertains to the revocation of a broadcasting license for a television company. The mentioned stance on the factors determining the required level of precision of the law has been used by the Court in earlier cases as well.³⁶ In the case of *Lindon, Otchakovsky-Laurens, and July v. France* from 2007, the Court does not speak about the precision of the law but rather the scope of the notion of foreseeability. It states that this scope depends to a significant extent on the content of the text in question, the area to which it is intended to apply, and the number and status of those to whom it is addressed.³⁷

The European Court of Human Rights had already, in the *Sunday Times* case, recognised the practice of applying the law as a solution to the conflict between precision, which can make the law rigid, and generality, which is necessary for the application of the law to changing circumstances but threatens the predictability of its application. In later cases, the Court further developed this position. In the *Ovcharenko and Kolos v. Ukraine* case from 2023, the Court stated that the existence of a precise and consistent practice of interpreting a legal provision is a factor that can make the provision predictable regarding its effects.³⁸ The Court goes even further in emphasizing the role of practice in the application of imprecise provisions and highlights the general significance of practice in implementing

³⁵ *NIT S. R. L. v. the Republic of Moldova* (app. nu. 28470/12), Judgment of 5 April 2022., para. 160.

³⁶ *Karácsony and Others v. Hungary* (apps. nu. 42461/13 and 44357/13), Judgment of 17 May 2016., para. 125; *Delfi AS v. Estonia* (app. nu. 64569/09) Judgment of 16 June 2015., para. 122; *Cantoni v. France* (app. nu. 17862/91) Judgment of 11 November 1996., para. 29.

³⁷ *Lindon, Otchakovsky-Laurens and July v. France*, (apps. nu. 21279/02 and 36448/02), Judgment of 22 October 2007., para 41; *Gorzelik and Others v. Poland* (app. nu. 44158/98), Judgment of 17 February 2004., para. 65.

³⁸ *Ovcharenko and Kolos v. Ukraine* (apps. nu. 27276/15 and 33692/15), Judgment of 12 January 2023., para. 179.

regulations. In the *Gorzelik v. Poland* case, the Court states that the application of any legal provision, regardless of its clarity, inevitably involves judicial interpretation.³⁹ The Court notes that there is always a need to clarify doubtful points and adapt to specific circumstances. Therefore, according to the Court's opinion, the margin of doubt regarding borderline facts itself does not make a legal provision unpredictable in its application. According to the Court, predictability is not eliminated by the fact that such a provision can be interpreted in various ways. The role of justice is precisely, concludes the Court, to dispel such misunderstandings in interpretation, taking into account changes in everyday practice.⁴⁰ The European Court goes further regarding Article 7 and asserts that the progressive development of criminal law through judicial law-making is firmly rooted in the legal tradition of the Contracting States and constitutes an essential part of that tradition.⁴¹ The Court interprets Article 7 of the Convention in a way that does not prohibit the gradual clarification of rules of criminal responsibility through judicial interpretation from case to case, provided that the result of the development is in line with the essence of the criminal offence and has been reasonably foreseeable.⁴²

3.3. *Article 7, Paragraph 2 of the European Convention on Human Rights in the Practice of the European Court*

The European Court has affirmed the specific character of paragraph 2 of Article 7. It considers that the general rule of legality is contained in paragraph 1, and that paragraph 2 is a result of specific historical circumstances. In the case of *Kononov v. Latvia*, the Court noted:

“that the travaux préparatoires to the Convention indicate that the purpose of the second paragraph of Article 7 was to specify that Article 7 did not affect laws which, in the wholly exceptional circumstances at the end of the Second World War, were passed in order to punish, inter alia, war crimes so that Article 7 does not in any way aim to pass legal or moral judgment on those laws.”⁴³

In the *Maktouf and Damjanović* case, the Court is even clearer when stating that paragraph 2 was inserted into Article 7 “to ensure that there was no doubt about the validity of prosecutions after the Second World War regarding the crimes committed during that war.”⁴⁴ However, in some cases related to the trials for crimes

³⁹ *Gorzelik and Others v. Poland*, *op. cit.*, para. 65.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Norman v. the United Kingdom* (app. nu. 41387/17), Judgment of 6 July 2021., para. 60.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Kononov v. Latvia*, (app. nu. 36376/04), Judgment of 17 May 2010., para. 186.

⁴⁴ *Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*, (apps. nu. 2312/08 and 34179/08) Judgment of 18 July 2013., para. 72.

committed during the Second World War or in the 1950s in the Baltic States, the European Court confirmed that crimes against humanity were incriminated by general principles of law.⁴⁵ In two cases, the European Court rejected the petitions concerning the retroactive application of crimes against humanity by Estonian courts after Estonia gained independence. Crimes against humanity were not provided for by the Estonian criminal law in the 1950s. By invoking paragraph 2 of Article 7, the European Court found that, at that time, such crimes were prohibited by general principles of law. The Court referred to Article 6 of the Nuremberg Charter, which incriminates crimes against humanity, and to United Nations General Assembly Resolution nu. 95 of 1946, confirming the Nuremberg principles, as well as the codification by the International Law Commission.⁴⁶ In the case of *Kolk and Kislyy v. Estonia*, the European Court of Human Rights stated:

“Although the Nuremberg Tribunal was established for trying the major war criminals of the European Axis countries for the offences they had committed before or during the Second World War, the Court notes that the universal validity of the principles concerning crimes against humanity was subsequently confirmed by, inter alia, resolution 95 of the United Nations General Assembly (11 December 1946) and later by the International Law Commission.”⁴⁷

Thus, the position of the European Court of Human Rights is that the principles applied by the Nuremberg Tribunal did not have general validity at the time of the trial but acquired it later through confirmation by the United Nations General Assembly. Such a stance raises questions about the existence of Nuremberg principles in the form of general principles of law at the time of the Nuremberg Trials.

4. General Principles of Law from Article 7(2) of the European Convention on Human Rights

The United Nations International Law Commission began working on general principles of law in 2017 and adopted Draft Conclusions in 2022. In his second report, Marcelo Vázquez-Bermúdez, the Special Rapporteur for this topic in the Commission, referred to the Nuremberg principles. Inspired, probably, by the above-mentioned stance of the European Court of Human Rights, he states that it appears that States later considered the Nuremberg principles as general principles of law in the sense of Article 38, paragraph 1(c) of the

⁴⁵ *Touvier v. France*, (app. nu. 29420/95), Decision of the Commission of 13 January 1997.; *Papon v. France* (no. 2), (app. nu. 54210/00), Decision of 15 November 2001.

⁴⁶ *Penart v. Estonia*, (app. nu. 14685/04), Decision of 24 January 2006.; *Kolk and Kislyiy v. Estonia*, (apps. no. 23052/04 and 24018/04), Decision of 17 January 2006.

⁴⁷ *Kolk and Kislyiy v. Estonia*, *op. cit.* para. 8.

Statute of the International Court of Justice.⁴⁸ Regarding the legal nature of the principles, he notes that States drew attention, among other things, to the fact that they were contained in the Charter of the International Military Tribunal and confirmed in General Assembly Resolution 95 (I), and that they were in line with the purposes of the United Nations Charter, Resolution 96(I) of the General Assembly, which affirms genocide as a crime under international law, and the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.⁴⁹

Considering the Nuremberg principles and the statement of the Special Rapporteur regarding them, the members of the International Law Commission have noted that general principles of law can be derived from international law. “It is clear that, for example, the Nuremberg principles constitute ‘principles of international law’ formed within the framework of the international legal system, as they were not derived from national legal systems...” This observation emphasises the international character of these principles and their origin within the realm of international law, distinguishing them from the principles derived from national legal systems. The Nuremberg principles, established in the aftermath of World War II to address war crimes and crimes against humanity, indeed hold a unique place as foundational principles in international law.⁵⁰ Here, the Commission refers to Principle II as a specific example. Principle II states that the fact that domestic law does not impose a penalty for an act that constitutes a crime under international law does not exempt the individual who committed that act from responsibility under international law. The Commission notes that interpreting Article 38, paragraph 1(c) of the Statute of the International Court of Justice allows for such a conclusion. The text of this paragraph, preparatory work, and the history of the paragraph suggest that general principles of law extend beyond principles derived solely from national legal systems.⁵¹

The Commission, thus, in Draft Conclusion Nu. 3, distinguishes two categories of general principles of law: a) those derived from national legal systems and b) those that can be formed within the framework of the international legal system.⁵² Draft Conclusion Nu. 7 is dedicated to identifying general principles of law formed within

⁴⁸ International Law Commission, Seventy-second session Geneva, 27 April–5 June and 6 July–7 August 2020 *Second report on general principles of law by Marcelo Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur*, 9 April 2020, para 125.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ International Law Commission Seventy-third session Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022, *Third report on general principles of law by Marcelo Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur*, 18 April 2022, para 28.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² International Law Commission Seventy-third session Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022, *Consolidated text of draft conclusions 1 to 11 provisionally adopted by the Drafting Committee*, 21 July 2022.

the framework of the international legal system. It is essential to establish that the international community has affirmed these principles as intrinsic to the international legal system, as stated in the first paragraph of this draft conclusion. However, the second paragraph clarifies that the first paragraph does not prejudge the possible existence of other general principles of law formed within the framework of the international legal system.⁵³ This contradiction between the two paragraphs reflects some uncertainty about the existence of Nuremberg principles as general principles of law before the General Assembly confirmed them.

There are two schools regarding the relationship between general principles of law and principles of international law: a school of strict approach and a school of hybrid approach. The first school includes *inter alia* William Friedmann, C. Wilfred Jenks, A. D. McNair and Hersch Lauterpacht and is based, as remarked by Michelle Biddulph and Dwight Newman, on the strict textual interpretation of Article 38(1)(c) of the Statute of the International Court of Justice.⁵⁴ The Article refers to general principles of law as recognised by “civilised” nations. It does not refer to the principle of international law. This school is in line with the original concept advocated by Lord Phillimore while the provision was drafted. While the Advisory Committee of Jurists was drafting the Statute of the Permanent Court of International Justice in 1920, the members agreed that general principles were the appropriate source of international law that enabled to avoid a *non liquet* situation, but disagreed about the principles.⁵⁵ The president of the Committee, Belgian representative Edward Descamps, proposed the naturalist approach in the sense that the “legal conscience of civilised nations,” originated in “objective justice,” contained general principles.⁵⁶ The English representative, Lord Phillimore, argued that general principles of law are the principles accepted by States in *foro domestico* and that they could only be derived from municipal law.⁵⁷ Thus, the school of strict approach advocates that the method of identifying general principles of law is a comparative assessment of municipal legal systems.⁵⁸ Theoretically, this approach is close to the concept of legal certainty and predictability. The existence of a general principle may be objectively and impartially proved by comparative analysis of the internal legal systems of countries in various regions of the world.

Speaking on the school of hybrid approach, M. Biddulph and D. Newman observed that among the scholars, there is no consensus

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Michelle Biddulph, Dwight Newman, “A Contextualized Account of General Principles of International Law,” *Pace International Law Review*, vol. 26, no. 2, 2014, 298, 299.

⁵⁵ *Ibid.*, 291.

⁵⁶ *Ibid.*, 292.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.* 299.

on how a principle emerges from international law and that a methodology for deriving general principles of law from the international legal system has not been developed.⁵⁹ They referred to some attempts, such as Thomas Franck's explanation that "a general principle should be recognised as a legitimate norm when the common sense of the interpretative community (government, judges, scholars) coalesces around the principle and regards it as applicable".⁶⁰ Another approach attempts to borrow methodology for the identification of customary international law, but that would blur the distinction between principles and customary rules.⁶¹

Ian Brownlie wrote that general principles of international law may appear as rules of customary law, general principles of law or "logical propositions resulting from judicial reasoning on the basis of existing pieces of international law and municipal analogies."⁶² It might be that Nuremberg principles should be qualified partly as rules of customary law and partly as judicial reasoning on the basis of existing pieces of international law and practice rather than general principles of law.

Conclusions

The encounter between international criminal law and criminal law in Article 7 of the European Convention on Human Rights from 1950 has resulted in an unexpected and surprising choice of key terms in this article. In the contemporary context, the formulation that requires an act or omission to constitute a criminal offence "according to internal or international law," rather than using the term "law," can be considered overly broad and not entirely precise in light of the principles of legality in criminal law. This is also surprising considering that outside the criminal law context, the term "law" is used in other articles of the Convention. It is still surprising when Article 7, paragraph 2, speaks of a criminal offence "according to general principles of law." The established circumstances in the context of the Second World War and the Nuremberg Trials significantly influenced the choice of such terminology. This formulated terminology was motivated by a desire to prevent later legal challenges to the legality of the Nuremberg Trials and other local trials.

This choice of terminology has led to a certain terminological confusion regarding the principle of legality in the practice of the European Court of Human Rights. The confusion is evident in the fact that the Court, under the term "law" in Articles 8–11 of the European Convention on Human Rights, includes statutory law but also,

⁵⁹ M. Biddulph, D. Newman, *op. cit.*, 300.

⁶⁰ *Ibid.*, 301.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, third ed. Oxford, 1979, 19.

legal acts of lower rank, significantly broadening the meaning of the term “law” as used in the context of these articles. On the other hand, under the expression “internal law” in Article 7, the Court understands only the statutory law and case law, significantly narrowing the meaning of that phrase. Thus, in interpreting these terms, the Court deviates from their ordinary meanings, led by the practice of the Contracting States and some other particular reasons.

Article 7, paragraph 2 of the Convention has been used in a few cases related to trials for criminal acts committed in the Baltic Republics of the former Soviet Union in the 1950s after they gained independence. However, even when invoking Article 7, in those few cases, the Court did not use general principles of law in the same way the International Military Tribunal in Nuremberg did in 1946. The Nuremberg Tribunal used them *inter alia* as an instrument by which the crime of aggressive war was derived from the Kellogg-Briand Pact of 1928 and the development of international criminal law during that period. Thus, it derived the crime of aggressive war, as a general principle of law, from international law and the corresponding international legal development. The European Court of Human Rights used them as an instrument through which crimes against humanity from the Charter of the Nuremberg Tribunal, confirmed by the UN General Assembly resolutions and further elaborated by the UN International Law Commission, were promoted in universal criminal law.

The way in which general principles of law were used by the Nuremberg Tribunal and the European Court of Human Rights influenced the International Law Commission in preparing its Draft conclusions on general principles of law in 2022. The Commission opted to include principles derived from international law, which have been confirmed by the international community, in general principles of law. Thus, it added to general principles of law, derived from domestic law of States belonging to different legal systems, principles that are abstracted from international law and are usually referred to as principles of international law.

Literature

1. Avramov S., Kreća, M., *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
2. Biddulph, M., Newman, D. A Contextualized Account of General Principles of International Law, *Pace International Law Review*, vol. 26, no. 2, 2014.
3. Brownlie, I, *Principles of Public International Law*, third ed. Oxford, 1979.
4. Burton Crawford L., An Institutional Justification for the Principle of Legality, *Melbourne University Law Review*, 2/2022.

5. Carić, S., Načelo zakonitosti u praksi Evropskog suda za ljudska prava, tekst objavljen 6. 9. 2019, dostupan na <https://www.paragraf.rs/100pitanja/strazbur/nacelo-zakonitosti-u-praksi-evropskog-suda-za-ljudska-prava.html>, 4. 3. 2023.
6. Chen B., The French Court and the Principle of Legality, *University of New South Wales Law Journal*, 2/2018.
7. Etinski R., Đajić S., Tubić B., *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2021.
8. Flick G. M., The Principle of Legality, *New Journal of European Criminal Law*, 4/2015.
9. French R., The Principle of Legality and Legislative Intention, *Statute Law Review*, 1/2019.
10. Krstulović Dragičević, A., Načelo zakonitosti u praksi Evropskog suda za ljudska prava, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* (Zagreb), 2/2016.
11. Lim B., The Normativity of the Principle of Legality, *Melbourne University Law Review*, 2/2013.
12. Meagher D., The Common Law Principle of Legality, *Alternative Law Journal*, 4/2013.
13. Mitrović D. M., Načelo zakonitosti, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 1/2004.
14. Sales Ph., Legislative Intention, Interpretation, and the Principle of Legality, *Statute Law Review*, 1/2019.
15. Sima C., Principle of Legality, *Revista Pro Lege*, 1/2016.
16. Stojanović Z., Garantivna funkcija krivičnog prava, *Kaznena reakcija u Srbiji*, (ur. Đ. Ignjatović), VI deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2016.
17. Stojanović Z., *Komentar Krivičnog zakonika*, Misija OSCE u Crnoj Gori, Podgorica, 2010.
18. Škulić M., Bajović V, *Istorija međunarodnog krivičnog pravosuđa i osnovne odlike postupka pred stalnim Međunarodnim krivičnim sudom*, Dosije, Beograd, 2016.
19. Tomić I., Tumačenje, pravne praznine i načelo zakonitosti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 2020.
20. Varuhas J. N. E., The Principle of Legality, *Cambridge Law Journal*, 3/2020.
21. Velarde R., Jaime A., Principle of Legality in Criminal Law, *LEX — Journal of the Faculty of Law and Political Science / Revista de la Facultad de Derecho y Ciencia Política*, 13/2014.
22. Wright Q., The Law of the Nuremberg Trial, *American Journal of International Law*, 1/1947.

Dr Rodoljub Etinski

NELAGODAN SUSRET KRIVIČNOG PRAVA I
MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG PRAVA U ČLANU 7
EVROPSKE KONVENCIJE O LJUDSKIM PRAVIMA

Krivično pravo i međunarodno krivično pravo susreli su se na terenu načela zakonitosti u članu 7 Evropske konvencije o ljudskim pravima 1950. godine. Međunarodne okolnosti, koje su postojale posle Drugog svetskog rata i, naročito, Nirnberško suđenje, dakle tadašnji razvoj međunarodnog krivičnog prava, presudno su uticali na

taj susret preko nesrećnog tekstualnog uobličavanja člana 7 Evropske konvencije o ljudskim pravima, odnosno preko neočekivanog izbora termina u tom članu. U drugim propisima Konvencije korišćen je termin „zakon” ili izrazi „na osnovu zakona” ili „u skladu sa zakonom”. Samo je u članu 7 predviđeno da krivično delo može da bude predviđeno unutrašnjim ili međunarodnim pravom, čak i opštim pravnim načelima. Tekst ukazuje na istorijski razvoj koji je doveo do ovog neočekivanog izbora termina u članu 7. Taj izbor termina je uzrokovao, zajedno sa drugim činionicima, stvaranje izvesne terminološke konfuzije u pogledu načela zakonitosti u praksi Evropskog suda. Međunarodnopravni razvoj, koji se dogodio u vezi sa tim susretom, podstakao je, takođe, Komisiju UN za međunarodno pravo da, radeći na opštim pravnim načelima, izabere manje prihvaćenu opciju u literaturi prema kojoj načela međunarodnog prava čine deo opštih pravnih načela.

Ključne reči: načelo zakonitosti, opšta pravna načela, načela međunarodnog prava

Granice odgovornosti i kažnjivosti saizvršioca u crnogorskom krivičnom pravu

Saizvršilaštvo je posebna forma učestvovanja više lica u ostvarenju krivičnog dela, koja se po svojim odlikama nalazi negde između izvršilaštva, kao najintenzivnije forme ostvarenja krivičnog dela i klasičnih oblika sudelovanja u tuđem delu, u koje spadaju podstrekavanje i pomaganje. Iako se ono u jugoslovenskoj i crnogorskoj literaturi tradicionalno smatra oblikom saučesništva u jednom uslovnom, širem smislu, u uporednoj doktrini i zakonodavstvu ono je pravnodogmatski uklopljeno u izvršilaštvo i tretira se, pored neposrednog i posrednog izvršilaštva, njegovom zasebnom i samostalnom formom, za koju važe i neka posebna pravila. Ipak, može se očekivati da će se, nakon uvođenja u Krivični zakonik izričite norme o izvršiocu krivičnog dela i u crnogorskoj doktrini sve više probijati učenje prema kome se saizvršilaštvo dogmatski tretira jednom samostalnom formom izvršilaštva. Vršenje krivičnog dela od strane više lica neposrednim učestvovanjem u inkriminisanju radnji, ili na neki drugi način približne težine i značaja, sreće se veoma često u praksi, pa su zato potrebna naročita pravila koja bi normativno izrazila ulogu i položaj svakog učesnika. Uprkos tome što je vladajuća definicija saizvršilaštva u znatnoj meri preciznija nego ona koju su sadržali raniji propisi, mnoga pitanja su još uvek otvorena i teško ih je na zadovoljavajući način rešiti. Osim pitanja koja se tiču kvaliteta i značaja objektivnog doprinosa koji bi se u slučaju da izostane učestvovanje u radnji izvršenja mogao smatrati jednako vrednim kao i ideo u radnji izvršenja, sporno je i pitanje granica odgovornosti saizvršioca, s obzirom na činjenicu da saizvršilaštvo po definiciji podrazumeva zajedničko vršenje krivičnog dela koje je zasnovano na sporazumu učestvujućih aktera, a da nije uvek lako utvrditi precizne konture planiranog poduhvata u kome se saučestvuje.

Ključne reči: saizvršilaštvo, zajednička odluka, zajedničko izvršenje, bitan doprinos delu, eksces saizvršioca

Uvod

Učestvovanje više lica u ostvarenju krivičnog dela, naročito u formi njegove neposredne realizacije, što je manifestacija najintenzivnijeg vida participacije u delu, daje delu jedan sasvim novi kvalitet, koji zbog međusobne povezanosti aktera predstavlja društveno opasniju formu kriminaliteta. Međusobno povezivanje više lica u kriminalnom poduhvatu, koje se u praksi veoma često sreće, ne samo

* Docent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, *e-mail*: djokic@ius.bg.ac.rs.

da ukazuje na lakše savladavanje prepreka savesti u pogledu odlučivanja za nepravo, nego i pojačava izgleda za uspeh planiranog dela, s obzirom na to da snage samo jednog učesnika možda ne bi bile dovoljne da se kriminalni naum sprovede u delo.¹

Saizvršilaštvo je varijanta horizontalnog povezivanja više ravnopravnih partnera koji, svako u skladu sa svojom ulogom, bilo preduzimanjem radnje izvršenja, bilo na neki drugi, podjednako doprinoseći način zajednički ostvaruju krivično delo. Ono podrazumeva ne samo objektivnu komponentu, koja se ogleda u zajedničkom ostvarenju krivičnog dela, već i odgovarajuću subjektivnu stranu, koja počiva na sporazumnom udruženom angažovanju. Objektivna komponenta saizvršilaštva sastoji se u zajedničkom izvršenju krivičnog dela od strane više lica, tako što je svaki saizvršilac nosilac određene delatnosti koja ima odlučujuće funkcionalno značenje za ostvarenje kriminalnog plana.² Usled toga, saizvršilaštvo ne čini prost zbir međusobno nezavisnih pojedinačnih doprinosa, čijim se efektima ostvaruje nepravo kakvog delikta, već je to funkcionalno povezivanje različitih priloga, koje je utemeljeno na zajedničkoj odluci. Ono što je centralna odlika saizvršilaštva jeste to da sve pojedinačne radnje gube svoju samostalnost i tek u svojoj ukupnosti grade jednu celovitu, jedinstvenu radnju,³ tako da svaki učesnik pruža odgovarajući doprinos zajedničkom poduhvatu. Subjektivna strana saizvršilaštva ogleda se u tome što su svi učesnici međusobno povezani zajedničkom odlukom, na osnovu koje svakom pripada određena uloga koja je neophodan uslov za sudbinu celokupnog poduhvata i usled koje svaki učesnik predstavlja sanosioca odgovornosti za ukupan rezultat i izvršenje dela u celini. Zajednička odluka se figurativno označava kao „spajalica” koja pojedinačne doprinose povezuje u celinu. Saizvršilaštvo stoga počiva na sporazumnom delovanju više pojedinačnih aktera, među sobom ravnopravnih, s ciljem vršenja jednog ili više krivičnih dela, koja su obuhvaćena zajedničkim planom. Ostvarenje krivičnog dela koje je podeljeno na više osoba počiva na jednoj zajedničkoj odluci i načelu podele uloga, tako da svaki saizvršilac svojom parcijalnom radnjom upotpunjuje doprinos drugoga, koji u ukupnom dejstvu proizvode zabranjenu posledicu, tako da svaki saizvršilac odgovara za ukupan rezultat, a ne samo za sopstveni udeo u nepravu.⁴

Saizvršilaštvo je tradicionalno u jugoslovenskoj i crnogorskoj doktrini, pored podstrekavanja i pomaganja, tretirano oblikom saučesništva u širem smislu,⁵ iako je u uporednoj legislativi i nauci ono

¹ Saizvršilaštvo svakako nije ograničeno isključivo na slučajeve kada bi bez partnera u zločinu delo bilo objektivno nemoguće ostvariti angažovanjem samo jednog učesnika.

² I. Đokić, *Izvršilaštvo u krivičnom pravu*, Beograd, 2021, str. 137.

³ H. Frister, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, München, 2020, str. 404.

⁴ H. Welzel, *Das Deutsche Strafrecht. Eine systematische Darstellung*, Berlin, 1965, str. 97.

⁵ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje, 2007, str. 91. Saučesništvo u užem smislu obuhvata podstrekavanje

uglavnom dogmatski vezano za izvršilaštvo, te se i teorijski obrađuje u okviru problematike izvršilaštva, kao jedna njegova pojavna forma (uz neposredno i posredno izvršilaštvo). Crnogorski zakonodavac je 2003. godine ostao veran takvom tradicionalnom pristupu, jer je član 23 kojim je određen pojam saizvršilaštva dogmatski grupisan u odredbe koje regulišu saučesništvo u krivičnom delu. Ipak, izvesno korigovanje normativnog rešenja usledilo je nakon izmena i dopuna Krivičnog zakonika⁶ iz 2010. godine,⁷ kada je u okviru istog člana (23) pored postojeće definicije saizvršilaštva i dopunjenog naziva člana (izvršilaštvo i saizvršilaštvo), u stavu 1 određen i pojam izvršioca krivičnog dela (*Izvršilac krivičnog djela je lice koje preduzima radnju izvršenja krivičnog djela ili koje posredstvom drugog lica izvrši krivično djelo, ukoliko se to drugo lice ne može smatrati izvršiocom krivičnog djela.*). Određivanje pojma saizvršilaštva u okviru istog člana u kome je prvi put data definicija pojmova neposrednog i posrednog

i pomaganje, dok u širem smislu obuhvata i saizvršilaštvo. „Ova podjela polazi od činjenice da saizvršilaštvo može da se smatra saučesništvom samo u jednom širem smislu, odnosno da se ono u pogledu nekih bitnih svojstava razlikuje od ostalih oblika saučesništva.” Z. Stojanović, *Krivično pravo*, Podgorica, 2008, str. 242. U jednom najširem, ali nedvosmisleno laičkom smislu, saučesništvo bi predstavljalo pojam pod koji bi se mogla podvesti svaka forma učestvovanja više lica u ostvarenju kakvog krivičnog dela. I. Vuković, *Krivično pravo. Opšti deo*, Beograd, 2022, str. 361. Međutim, stručni jezik od koga se polazi u zakonodavstvu i nauci poznaje vrlo precizno nijansiranje konkretnih učinilačkih formi, pa se i pojam saučesništva ipak određuje na nešto uži način. U nešto starijoj literaturi prisutna su bila nastojanja da se saučesništvo sveobuhvatno odredi, tako da u užem smislu obuhvati klasične forme podstrekavanja i pomaganja, a u širem smislu i sve oblike izvršilaštva (neposredno izvršilaštvo, posredno izvršilaštvo i saizvršilaštvo). M. Perović, *Krivično pravo SFRJ. Opšti dio*, Nikšić, 1985, str. 228 — Kada je reč o ovom citiranom radu, nije na odmet napomenuti da su za odlično obrađenu materiju saučesništva autoru temelj predstavljala skripta sa predavanja prof. B. Zlatarića, koja su bila namenjena studentima poslediplomskih studija. — Na podelu na saučesništvo u užem i u širem smislu nailazi se i u delu starije nemačke teorije krivičnog prava (Z. Stojanović, *Krivično pravo. Opšti deo*, Beograd, 2022, str. 261 fn. 341), ali je ona napuštena u novijoj dogmatici, tako da izraz saučesništvo (*Teilnahme*) u savremenoj nemačkoj nauci obuhvata samo delatnosti upravljene na izazivanje tuđeg dela — podstrekavanje (*Anstiftung*) ili njegovo podupiranje — pomaganje (*Beihilfe*). Ipak, ne treba izgubiti iz vida da nemačka doktrina, uprkos svojoj visokoj sofisticiranosti i razrađenosti do krajnjih detalja ne poznaje jedan viši pojam koji bi obuhvatio pojmove izvršioca i saučesnika, tj. ne poznaje pojam učinioca krivičnog dela, mada mnogi autori izvršilaštvo (*Täterschaft*) i saučesništvo (*Teilnahme*) podvode pod viši pojam učestvovanja (*Beteiligung*) u krivičnom delu.

⁶ Krivični zakonik, „Službeni list RCG”, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006 i „Službeni list CG”, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 — drugi zakon, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015 — drugi zakon, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021 — ispravka, 144/2021 i 145/2021 — u daljem tekstu KZ.

⁷ J. Đurišić, „Reforma Krivičnog zakonika Crne Gore — izmjene i dopune”, u: *Dve decenije reforme kaznenog zakonodavstva: iskustva i pouke*, ur. V. Turanjačin, D. Čvorović, Zlatibor, 2023, str. 258.

izvršioca daje osnova za zaključak da je intencija zakonodavca bila da saizvršilaštvo strukturalno veže za izvršilaštvo, kao jednu njegovu pojavnu formu, što saizvršilaštvo, ne samo po svome nazivu, već i nizu odlika suštinski i jeste.⁸

1. Saizvršilaštvo u jugoslovenskom i crnogorskom krivičnom pravu

U ranijoj jugoslovenskoj teoriji, u nedostatku zakonske odredbe, pojam saizvršilaštva određivan je uz oslonac na opšte odredbe o saučesništvu, kao i u skladu sa stavovima sudske prakse, u kojoj je ovaj institut bio čvrsto ukorenjen. Uprkos tome što godinama zakonski pojam saizvršilaštva nije bio normiran, sudska praksa je uglavnom uspešno rešavala konkretne slučajeve u kojima se pojavljivala problematika učestvovanja više lica u neposrednom izvršenju krivičnog dela. Polazilo se od stava da se pravila koja važe za pojedinačnog izvršioca bez naročitih poteškoća mogu primeniti i na situacije u kojima više lica učestvuje u vršenju krivičnog dela. I u doktrini i u praksi bio je ukorenjen stav da se iz kriminalnopolitičkih razloga saizvršilaštvo ne može ograničiti samo na slučajeve kada svi učesnici neposredno ostvaruju biće krivičnog dela, potpunim ili parcijalnim učestvovanjem u radnji izvršenja, jer često u zajedničkom ostvarenju krivičnog dela jedno lice može imati jednako važnu, ili čak važniju ulogu od lica koje neposredno preduzima radnju izvršenja.⁹ U nekim slučajevima jedan od učesnika može da preduzme radnju izvršenja samo u sklopu delovanja i ostalih lica (jedan krade dok drugi čuva stražu), tako da je krivično delo ostvareno i zadobija svoj značaj ne samo preduzetom radnjom izvršenja, već i preduzimanjem nekih drugih radnji koje se upotpunjuju i ugrađuju u jednu celinu.¹⁰ Ipak, u nedostatku precizne zakonske odredbe postojala je opasnost da se nesporna potreba proširenja saizvršilaštva i na drugu, neizvršilačku delatnost, neumereno prenese i na neke tipične radnje pomagačkog kvaliteta. Ovaj problem nije prevaziđen ni 1976. godine usvajanjem Krivičnog zakona SFRJ, kada je pojam saizvršilaštva prvi put zakonski određen. Odredba člana 22.

⁸ Uprkos navedenom, može se braniti i suprotan stav. Prigovor da se odredba člana 23. KZ nalazi u glavi koja je naslovljena „saučesništvo u krivičnom djelu” nema naročit značaj u tom pogledu, pošto je u okviru istog člana regulisano i izvršilaštvo, ali argument u prilog stavu da je saizvršilaštvo i zakonodavnom tehnikom određeno kao jedan vid saučesništva u uslovnom, širem smislu proizlazi iz naslova (Granice odgovornosti i kažnjivosti *saučesnika*) i sadržine (pošto je u njemu predviđeno pravilo o granicama odgovornosti ne samo podstrekača i pomagača, već i saizvršioca) člana 26 KZ. No, ne treba prenebrežnuti da je pomenuti član tako stilizovan i pre nego što je pojam izvršilaštva i zakonski određen, kao i da se i u okviru njega (u stavu 3) izričito spominje i izvršilac.

⁹ Z. Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, Podgorica, 2010, str. 125.

¹⁰ N. Srzentić, A. Stajić, *Krivično pravo Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Opšti deo*, Beograd, 1953, str. 352.

tog zakona nije u definiciju saizvršilaštva unela neku naročitu novinu, već je potvrdila dotadašnja teorijska shvatanja, kao i vladajući pristup od koga se polazilo u sudskoj praksi, ali je njen značaj višestruk, pre svega zbog toga što je jedan važan krivičnopravni pojam konačno dobio svoje normativno obličje. Član 22 kojim je bilo definisano saizvršilaštvo glasio je: *Ako više lica, učestvovanjem u radnji izvršenja ili na drugi način, zajednički učine krivično delo, svako od njih kazniće se kaznom propisanom za to delo.* Primetno je da drugi vid saizvršilačkog doprinosa sadržan u ovoj odredbi (doprinos neizvršilačkom radnjom) nije bio precizno određen (*na drugi način zajednički učine krivično delo*), pa je teoriji i praksi bilo prepušteno da bliže odrede granicu između pomagačkog i saizvršilačkog udela u zajedničkom nepravu. Sve do usvajanja Krivičnog zakonika Crne Gore 2003. godine, ova odredba je služila kao zakonski oslonac za određivanje pojma saizvršilaštva. Ona je omogućavala jedno u osnovi preterano ekstenzivno shvatanje saizvršilaštva, jer ni na koji način nije bliže određivala pretpostavke za izjednačavanje neizvršilačke radnje sa radnjom koja je zakonom opisana, što je omogućavalo pomeranje područja saizvršilaštva na teren pomaganja. Tek je zakonsko rešenje iz celovitog Krivičnog zakonika u članu 23 bliže odredilo konstitutivne uslove za postojanje saizvršilaštva u slučaju kada se ni delimično ne ostvaruje radnja izvršenja već se preduzima neka druga radnja kojom se zajedno sa drugim(a) doprinosi izvršenju krivičnog dela. Prema toj odredbi: *Ako više lica, učestvovanjem u radnji izvršenja sa umišljajem ili iz nehata zajednički izvrše krivično djelo, ili ostvarujući zajedničku odluku drugom radnjom sa umišljajem bitno doprinesu izvršenju krivičnog djela, svako od njih kazniće se kaznom propisanom za to djelo.*¹¹

Novom odredbom o saizvršilaštvu zakonodavac je ostao veran tradicionalnom pristupu shodno kome se svako lice koje zajedno sa drugim učestvuje u preduzimanju radnje koja je opisana bićem krivičnog dela smatra saizvršiocem, ali je preciziranjem uslova pod kojima se nečiji neizvršilački doprinos može po načinu ispoljavanja i pruženom kvalitetu izjednačiti sa neposrednim izvršenjem krivičnog dela stvorio platformu za jednu kriminalnopolitički prihvatljiviju i realniju sliku saizvršilaštva. Na taj način se može praviti razlika između dve varijante saizvršilaštva u crnogorskom krivičnom pravu. U prvoj, svi od više udruženih učesnika uzimaju učešće (u potpunosti, ili makar delimično) u preduzimanju radnje izvršenja i na taj način ostvaruju biće krivičnog dela (saizvršilaštvo u užem smislu), dok u drugoj varijanti neki od učesnika ne ostvaruju biće krivičnog dela, već na drugi način, preduzimanjem neke delatnosti van zakonskog opisa osetno doprinose izvršenju krivičnog dela (saizvršilaštvo u širem smislu). No, bez obzira o kojoj od dve moguće zakonske varijante saizvršilaštva da je reč, saizvršilaštvo kao pretpostavke svog postojanja,

¹¹ Ovu odredbu je nekoliko godina kasnije u potpunosti preuzeo i srpski zakonodavac (član 33 srpskog Krivičnog zakonika).

strukturalno obuhvata dve komponente, koje uvek kumulativno moraju biti ispunjene: 1) zajedničku odluku (plan izvršenja dela) i 2) zajedničko izvršenje krivičnog dela.

1.1. *Zajednička odluka/plan izvršenja krivičnog dela*

Nužna pretpostavka saizvršilaštva, koje po definiciji podrazumeva *zajedničko* izvršenje krivičnog dela, jeste postojanje određene odluke, tj. sporazuma ili plana, na osnovu koje se pojedinačne radnje funkcionalno povezuju u jednu jedinstvenu celinu, odnosno radnju koja kao rezultanta pojedinačnih aktivnosti neposredno proizvodi posledicu. Sporazum se u literaturi uglavnom označava kao subjektivni element saizvršilaštva, što je samo donekle tačno, s obzirom na to da zajednički plan, kao svojevrsni komunikacijski proces, leži izvan psihičke sfere svakog pojedinog učesnika i zbog toga se sistematski ispoljava kao jedno objektivno, a ne subjektivno obeležje.¹² Subjektivnim se zapravo može smatrati ono što je utkano u sadržaj sporazuma, kao plod zajedničke subjektivne usmerenosti, tj. svesti i volje da se doprinos funkcionalno uklopi u celinu planiranog dela (*animus coauctoris*).¹³ Svaki saizvršilac treba da je svestan delovanja drugih lica koja su međusobno usklađena i upravljena ka istom cilju. Podloga na kojoj je zasnovano međusobno delovanje jeste sporazum (dogovor) dva ili više lica o zajedničkom poduhvatu, odnosno plan izvršenja krivičnog dela. Na osnovu zajedničkog plana vrši se koordinacija delatnosti u ostvarenju dela, tako što svaki učesnik hoće da pruži svoj doprinos i poveže ga sa doprinosom drugog sve do izvršenja dela.¹⁴ Pri tome, nije nužno da između više učesnika postoji prethodni i izričit dogovor (komplot), iako će to najčešće biti slučaj, već sporazum o zajedničkom delovanju može biti i prećutan, tj. zasnivati se na određenim konkludentnim radnjama.¹⁵ Nije nužno da se učesnici međusobno poznaju, kao što nije potrebno ni neposredno ili posredno učestvovanje u formiranju dogovora; moguće je čak i naknadno saglašavanje sa postignutim dogovorom, kao i pridruživanje već započetom delu (tzv. *sukcesivno* saizvršilaštvo). U svakom slučaju, bez odgovarajuće subjektivne povezanosti učesnika, ne može se raditi o zajedničkoj delatnosti, pa samim tim ni o saizvršilaštvu. Tako je još u Objasnjenjima uz Nacrt Krivičnog zakonika FNRJ istaknuto da delatnost više lica u vreme izvršenja dela nije sama po sebi dovoljna za postojanje saizvršilaštva, već je potrebno da postoji i subjektivni element, tj. volja saizvršilaca da zajednički deluju.¹⁶

Sporazum o zajedničkom delovanju poput izvesne kopče drži na okupu pojedinačne akte, uranjajući ih u celinu poduhvata, pa usled

¹² H. Frister, *op. cit.*, str. 402.

¹³ D. Bock, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Berlin, 2018, str. 207.

¹⁴ F. Bačić, *Krivično pravo. Opći dio*, Zagreb, 1986, str. 346.

¹⁵ I. Đokić, *op. cit.*, str. 152–153.

¹⁶ *Objasnjenja uz Nacrt Krivičnog zakonika FNRJ*, 1951, str. 101.

toga predstavlja ne samo nužan činilac saizvršilaštva,¹⁷ već ujedno omogućuje da se svakom saizvršiocu objektivno uračuna ne samo udeo koji je rezultat njegovog ponašanja, već celokupno ostvareno nepravo. Takvo uračunavanje je suština zakonskog regulisanja saizvršilaštva, jer se svaki učesnik smatra izvršiocom zajednički planiranog krivičnog dela u totalitetu ostvarenog neprava, tj. svakom saizvršiocu se stavlja na teret dogovoreni doprinos svih drugih saizvršilaca kao da ih je sâm i svojeručno ostvario.¹⁸ Za saizvršilaštvo ne važi princip uračunavanja po osnovu akcesornosti, već se primenjuje pravilo neposrednog uzajamnog uračunavanja svih doprinosa pod uslovom da se kreću u granicama zajedničke odluke.¹⁹ Zajednička odluka predstavlja i osnov za određivanje granica odgovornosti za zajedničko delo, jer se svako bitno udaljavanje od onog što je predmet sporazuma smatra ekscesom za koji odgovaraju samo oni učesnici koji su prekoračili prag međusobnog dogovora.

1.2. Zajedničko izvršenje krivičnog dela

Druga nužna pretpostavka saizvršilaštva, pored zajedničke odluke, jeste i zajedničko učestvovanje u izvršenju krivičnog dela. Bez toga nema saizvršilaštva, što uostalom proizlazi iz samog pojma ovog instituta. Svaki saizvršilac mora pružiti određeni objektivni doprinos izvršenju krivičnog dela, s tim što taj doprinos mora imati odgovarajuću težinu i značaj za uspeh zajedničkog plana, kako bi se saizvršilac razlikovao od podstrekača odnosno pomagača, kao jedne podređene i sporedne figure događaja.²⁰

Kada je reč o objektivnoj komponenti saizvršilaštva, a polazeći i od zakonske odredbe iz člana 23 KZ, moguće je razlikovati dve varijante saizvršilaštva. Prva i potpuno nesporna odnosi se na situaciju kada u ostvarenju krivičnog dela svi saizvršioci sa umišljajem ili iz nehata uzimaju učešće u radnji izvršenja (saizvršilaštvo u užem smislu). Druga, nešto proširena varijanta saizvršilaštva (saizvršilaštvo u širem smislu) obuhvata slučajeve u kojima neki od učesnika ne sudeluju u radnji izvršenja, već nekom drugom radnjom (primera radi čuvanjem straže, ili dovoženjem i odvoženjem sa mesta događaja) pružaju osetan doprinos realizaciji dela.

1.2.1. Saizvršilaštvo u užem smislu

Zajedničko preduzimanje radnje izvršenja od strane više učesnika, uz svest o međusobnom delovanju, predstavlja prototip saizvršilaštva. Pojedinačne radnje udruženih aktera, ukoliko su praćene svešću

¹⁷ Bez međusobne svesti kod svih učesnika o zajedničkom delovanju nema ni saizvršilaštva. Ovo je izuzetno važno i u literaturi, kao i u praksi potpuno nesporno. Subjektivna veza između saizvršilaca mora biti međusobna.

¹⁸ K. Kühl, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, München, 2008, str. 683.

¹⁹ H.-H. Jescheck, *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*, Berlin, 1978, str. 550.

²⁰ I. Đokić, *op. cit.*, str. 161.

o uzajamnoj podeli rada,²¹ ne predstavljaju izolovano delovanje, već se one stapaju u jednu celinu, tako da svi oni učestvuju u svom delu, to je njihovo zajedničko delo.²² Tako će se smatrati saizvršiocima teške krađe učiniooci koji pajsrom oštete bravu na vratima crkve koja su bila zaključana, nakon čega oduzmu novac iz drvene kutije namenjene za ostavljanje priloga (Presuda Višeg suda u Bijelom Polju Kž 319/2016 od 12. 07. 2016). Učestvovanje u radnji izvršenja omogućava najvišu moguću vlast i kontrolu nad delom, tako da ovako snažno ispoljen objektivni element, uz odgovarajuće subjektivne pretpostavke, svakog učesnika uzdiže na rang saizvršilačke figure. Naravno, da bi se jedno lice koje zajedno sa drugim(a) ostvaruje biće kakvog krivičnog dela smatralo saizvršiocem potrebno je da ispunjava opšte uslove za subjekta odnosnog delikta. To znači da u slučaju posebnih delikata (*delicta propria*) saizvršilac može biti samo ono lice koje ispunjava traženo svojstvo (npr. službenog lica). Tako se u često navođenom primeru premlaćivanja okrivljenog kako bi se od njega dobilo priznanje, od strane policijskog službenika i njegovog prijatelja koji nema svojstvo službenog lica, uprkos zajedničkom učestvovanju u radnji izvršenja ne bi radilo o saizvršilaštvu, s obzirom na to da jedan od učesnika ne poseduje odgovarajuće lično svojstvo. Takav „izvršilac” bez potrebne kvalifikacije bi odgovarao samo kao pomagač.

Inače nije sporno da se u ovoj varijanti ne zahteva jednak udeo svih učesnika u negativnom sadržaju ostvarenog neprava,²³ tako da i neznatan izvršilački doprinos načelno ne dovodi u pitanje postojanje saizvršilaštva, s tim što bi razumljivo intenzitet doprinosa, ukoliko je utvrdiv, bio vrednovan na planu odmeravanja kazne. Kod dvoaktnih i višeaktnih krivičnih dela dovoljno je preduzimanje samo jedne od opisanih radnji. Pošto je kod saizvršilaštva uvek reč o učešću u sopstvenom, ali i u *zajedničkom* delu, praktična nemogućnost potvrđivanja kauzalne veze između pojedinačne radnje i ostvarene posledice ne negira postojanje saizvršilaštva, jer se uzročna veza ovde i ne uspostavlja između individualne delatnosti jednog od učesnika i prouzrokovane posledice, već između radnji svih učesnika u svojoj ukupnosti i proizvedene promene.²⁴

²¹ U suprotnom, ukoliko bi više lica istovremenim delovanjem zajednički prouzrokovali posledicu, ali bez svesti o međusobnom delovanju, ne bi se radilo o saizvršilaštvu, već o paralelnom izvršilaštvu, tj. prividnom saizvršilaštvu, koje se u nemačkoj doktrini naziva i sporednim izvršilaštvom (*Nebentäterschaft*).

²² Lj. Lazarević, *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, 2006, str. 128.

²³ U tom smislu Viši sud u Bijelom Polju u svojoj odluci (Kž 329/2022 od 20. 02. 2023) zaključuje da su neosnovani žalbeni navodi branioca okrivljenih, kojima se ukazuje „da prvostepeni sud nije do izvjesnosti utvrdio ko je oštećenom tačno nanio koje povrede, jer imajući u vidu da je istima stavljeno na teret saizvršilaštvo, u tom slučaju kod nanošenja teške tjelesne povrede *ne mora da postoji ista jačina doprinosa saizvršilaca u samoj povredi* (kurziv I. Đ.), jer se kao saizvršilaštvo kod takvog krivičnog djela mora prihvatiti svaki aktivni doprinos pojedinih saizvršilaca u nanošenju tjelesnih povreda oštećenom.”

²⁴ I. Vuković, *op. cit.*, str. 374–375. U tom se smeru kreće rezonovanje Višeg suda u Bijelom Polju (Kž 33/2017 od 10. 02. 2017) da kod saizvršilaštva „nije bitno ko

1.2.2. Saizvršilaštvo u širem smislu

Osnovni problem koji se kod saizvršilaštva postavlja jeste na koji način postaviti njegove granice u slučaju kada se ni delimično ne učestvuje u radnji izvršenja, jer radnja kojom se ne ostvaruje biće krivičnog dela, ali koja pruža izvestan doprinos delu može imati karakter manje nevrednog pomagačkog doprinosa. Za razliku od ranijeg zakonodavstva koje nije davalo podlogu za izgradnju upotrebljivog kriterijuma za razlikovanje saizvršilaštva i pomaganja u slučajevima neizvršilačkog doprinosa, novo zakonsko rešenje pruža solidnu polaznu osnovu za rešavanje ovog složenog pitanja. Može se reći da je i pre usvajanja novog rešenja u ranijoj literaturi i praksi preovlađivao stav da samo jedan osetan (za uspeh dela ocenjen kao važan) doprinos može imati saizvršilački karakter. Pošto su pokušaji da se relevantno merilo isključivo traži u subjektivnoj sferi učinioca (izvršilačka volja) diskreditovani nemogućnošću konstatovanja psihičkih procesa i sadržaja kod učinioca, (a osim toga su i nedovoljni da nadomeste eventualno potpuno zanemarljiv objektivni doprinos), odlučujući kriterijum u doktrini i praksi tražen je na objektivnom planu i uglavnom je vezivan za kvalitet doprinosa. Na toj liniji je i vladajuće učenje u nemačkoj doktrini, koje kroz teoriju *vlasti nad delom* iz polja saizvršilaštva isključuje nebitne, neosetne doprinose, svodeći ih na rang pomaganja, dok bi se saizvršilaštvom smatrale samo one radnje koje stoje van opisa krivičnog dela, a koje se po svom kvalitetu i značaju za uspeh zajedničkog poduhvata mogu izjednačiti sa radnjom izvršenja.²⁵ Drugim rečima, samo se za onog učesnika može reći da ima ulogu saizvršioca ukoliko mu se može pripisati vlast nad događajem, tj. ukoliko on poseduje odgovarajuću *funkcionalnu vlast*, na osnovu koje ima mogućnost da u značajnoj meri utiče na tok događaja. Ukoliko se za njegovu ulogu ne može reći da je presudna za tok izvršenja, onda takav učinilac ima samo jednu sporednu poziciju i lišen je upravljačke moći, tako da predstavlja učesnika koji se nalazi na periferiji događaja i može se smatrati samo pomagačem. Može se reći da zakonsko rešenje iz člana 23 KZ usvaja osnovne postavke ovog učenja, zahtevom *bitnog* doprinošenja izvršenju krivičnog dela. Iz zakonske odredbe zapravo proizlaze tri uslova koja kumulativno moraju biti ispunjena da bi se radilo o saizvršilaštvu u situaciji kada se ne učestvuje u radnji izvršenja. To su zajednička odluka, umišljaj

je od više optuženih nanio teške tjelesne povrede, ko lake, a ko je udarao oštećenog, a nijesu ostale povrede na tijelu oštećenog. Jedno je odgovornost svih saoptuženih za nanijetu posledicu, a drugo je ko je i kako i koje po težini povrede oštećenom prouzrokovao". Isti sud je sličan stav zauzeo i u jednoj ranijoj odluci (Kž 591/2015 od 07. 12. 2015): „Znači, da u konkretnom slučaju nije od značaja ko je od napadača nanio tešku tjelesnu povredu a ko laku, jer se njihovo djelovanje ne može posmatrati izolovano, već u okviru njihove zajedničke djelatnosti, koja je bila obuhvaćena njihovom zajedničkom sviješću o tom djelovanju. Oni su bili svjesni da udaraju pesnicama oštećenog, te da ga na taj način mogu teško tjelesno povrijediti, te su ga obojica udarali želeći povrede”.

²⁵ Više o teoriji vlasti nad delom videti u: I. Đokić, *op. cit.*, str. 42–52.

kao subjektivna pretpostavka, tj. odgovarajuća izvršilačka volja i bitan doprinos izvršenju krivičnog dela. Zajednička odluka znači da je preduzimanju odgovarajuće delatnosti prethodio dogovor više lica da se izvrši krivično delo i da je ta delatnost upravo realizacija takvog dogovora. Dalji uslov, da se delo vrši umišljajno, prirodno se nadovezuje na prethodni, ako se ima u vidu da se delo vrši u realizovanju prethodno donete odluke.²⁶ Konačno, da bi postojalo saizvršilaštvo, a ne neki od dva oblika saučesništva, potrebno je da se kroz neku drugu radnju koja nije sadržana u zakonskom opisu bitno doprinese izvršenju dela. Takva radnja, kojom se ne ostvaruje biće krivičnog dela ipak ne može biti bilo koja radnja kojom se podupire delo drugih učesnika, već da bi dostigla saizvršilački kapacitet mora imati *osetan* značaj za ostvarenje krivičnog dela, odnosno, mora biti u tesnoj vezi sa radnjom izvršenja.²⁷ Tako je u jednom slučaju iz prakse (Presuda Apelacionog suda Crne Gore Kž 788/2011 od 09. 02. 2012) saradnja dvojice optuženih kvalifikovana kao saizvršilaštvo u krivičnom delu razbojništva iako je samo jedan od optuženih preduzeo radnju izvršenja (metalnom šipkom je udario po glavi poštara i oduzeo mu torbu u kojoj se nalazio novac), dok je drugi po mišljenju suda to na bitan način omogućio (pozvao je poštara koji je trebalo da mu isplati iznos socijalne pomoći da uđe u stan, simulirajući bolest zbog koje je tobože osećao nemoć da stoji pred vratima, stvorivši na tako dogovoren način uslove da prvooptuženi izvrši napad).²⁸

2. Odgovornost saizvršioca za krivično delo

Na pitanja kada i pod kojim uslovima postoji saizvršilaštvo kao forma zajedničkog ostvarenja krivičnog dela nadovezuje se pitanje odgovornosti saizvršioca za nepravo koje je posledica zajedničkog delovanja. Pored opštih odredaba o subjektivnom elementu krivičnog dela koje važe kako za izvršioca tako i za saučesnika, KZ sadrži posebne odredbe kojima je regulisano pitanje granica odgovornosti i kažnjivosti saizvršioca, podstrekača i pomagača. Polazeći od načela krivice, crnogorski zakonodavac je predvideo da je saizvršilac odgovoran u granicama svog umišljaja ili nehata (član 26 stav 1 KZ). Tu postoji razlika između saizvršilaštva i saučesništva u užem smislu, pošto

²⁶ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, *op. cit.*, str. 91–92.

²⁷ Iako to nije jedino merilo, kvalitet doprinosa bi se mogao vrednovati i na planu uzročne veze, tako da se bitnim može smatrati samo onaj doprinos koji bi predstavljao *condicio sine qua non* za izvršenje krivičnog dela. Z. Stojanović /2008/: *op. cit.*, str. 250.

²⁸ Slično je u jednom drugom primeru sud zaključio postojanje saizvršilaštva iako je samo jedan saizvršilac u celini preduzeo radnju izvršenja krivičnog dela razbojništva tako što je prinudio oštećenu, zaposlenu u sportskoj kladionici, da mu preda novac, a sve nakon toga što je drugi saizvršilac prethodno proveo ima li koga osim zaposlene unutar prostorija kladionice, nakon čega je čuvao stražu i sačekao svog kolegu u automobilu, da bi zajedno napustili mesto izvršenja (Presuda Višeg suda u Podgorici Kž 272/2015 od 26. 03. 2015).

prema istoj odredbi podstrekač i pomagač odgovaraju u granicama svog umišljaja. Nehatno podstrekavanje i pomaganje, iako zamislivo, nema nikakav krivičnopравни značaj. Jedino se kažnjava za nehatno saizvršilaštvo, pod uslovom da ostvareno krivično delo inače ima takav oblik. Pa i tada ono može postojati samo ukoliko se učestvuje u preduzimanju radnje izvršenja, jer ono nije spojivo sa uslovima koji se na subjektivnom planu (zajednička odluka, umišljaj) zahtevaju za saizvršilaštvo u varijanti preduzimanja neke druge radnje kojom se ostvaruje bitan doprinos delu.²⁹

Kažnjavanje za nehatno saizvršilaštvo u crnogorskom i ranijem jugoslovenskom krivičnom pravu nije bilo nimalo sporno, jer je ono odavno zasnovano na izričitoj zakonskoj normi. U tom kontekstu je u srpskoj literaturi davno još Avakumović tvrdio da „nema dakle nikakvih zasebnih razloga, koji bi nehat izključivali iz pojma o *neposrednom* učešću ili saučešću na kakvom kažnjivom delu”,³⁰ iako je u delu literature bio zastupan i suprotan stav koji je negirao saizvršilaštvo u slučaju da više lica učine isto nehatno delo, ili neki od učesnika postupaju umišljajno, a drugi nehatno, uz obrazloženje da tu nema saizvršilaštva, „nego samo prostih učinilaca, zateklih se slučajno na istom poslu”.³¹ Strana sudska praksa i većinski deo teoretičara u tradicionalnoj uporednoj doktrini takođe je negirao dogmatsku mogućnost nehatnog saizvršilaštva. Osnovna poteškoća da se i nehatno sadoprinošenje posledici izvršilačkom delatnošću podvede pod okrilje saizvršilaštva izvire iz osnovne strukture ove forme izvršenja. Pre svega, zajednička odluka (*gemeinsamer Tatentschluss*), ili plan izvršenja (*gemeinsamer Tatplan*), kao konstitutivni element saizvršilaštva, podrazumava postojanje umišljaja, što u ovom slučaju nedostaje, a povrh toga, manjkavost nehatnog saizvršilaštva prisutna je i u ravni drugog elementa, objektivnog po svojoj prirodi, koji označava izvršenje krivičnog dela koje je podeljeno na više ravnopravnih subjekata, što takođe izostaje, jer se o zajedničkom ostvarenju bića krivičnog dela na bazi podele rada ne može govoriti kada ono nije usmereno ka zajednički željenoj posledici.³² Zaista, ukoliko se osnovne pretpostavke saizvršilaštva ovako kruto odrede, teško je u takvu konstrukciju pravnodogmatski uklopiti i slučajeve nehatnog sadoprinošenja biću krivičnog dela. Često nehatno saizvršilaštvo predstavlja jednu suvišnu i nepotrebnu konstrukciju, jer se i bez nje većina slučajeva relativno jednostavno može rešiti kao vid paralelnog izvršilaštva dva odvojena subjekta, jer se svi pojedinačni doprinosi mogu tretirati kao samostalna nehatna krivična dela.³³ Ipak, u nekim slučajevima takav ishod nije moguć, pa se pribegavanje konstrukciji nehatnog saizvršilaštva

²⁹ I. Đokić, *op. cit.*, str. 198.

³⁰ J. Đ. Avakumović, *Saučešće*, Beograd, 1885, str. 27.

³¹ M. M. Aćimović, *Krivično pravo. Opšti deo*, Subotica, 1937, str. 80–81.

³² B. Schünemann, *Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar*, Berlin, 2007, str. 1960.

³³ C. Roxin, *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band II. Besondere Erscheinungsformen der Straftat*, München, 2003, str. 96.

nameće kao nužnost kako bi se izbegle određene kriminalnopolitički neprihvatljive praznine u kažnjavanju. To će naročito biti izraženo u pojedinim složenim slučajevima kada se u odnosu na nehatno prouzrokovanje ne može pouzdano utvrditi kauzalnost pojedinačnih doprinosa. Ako bi se u takvim situacijama isključila mogućnost primene nehatnog saizvršilaštva, onda bi se kod nehatnog dela kod kojeg nije moguće dokazati čija je radnja prouzrokovala posledicu, a jasno je da je ona ostvarena delatnošću nekog od učesnika, došlo do neprihvatljivog rezultata da se zbog dokaznih problema na planu objektivnog uračunavanja posledice *in dubio pro reo* mora osloboditi svaki učesnik. Tretiranje svih učesnika saizvršiocima, uprkos tome što je ovde reč o jednom defektnom vidu takvog učestvovanja, zbog načela uzajamnog uračunavanja svih pojedinih doprinosa obezbeđuje da se izbegne navedeni problem utvrđivanja konkretnog učinka svake pojedine radnje.³⁴ Uostalom, i neki drugi aspekti ukazuju da nehatno saizvršilaštvo nije sasvim pravnodogmatski veštačka konstrukcija. Naime, subjektivna veza između saizvršilaca u situaciji kada svi učestvuju u radnji izvršenja može biti ispoljena isključivo kroz svest o zajedničkom delovanju, tj. svest o tome da se zajedničkim snagama preuzima odgovarajuća delatnost, s tim što je takva svest potpuno odvojena od svesti koja se zahteva za odgovarajući oblik krivice. Na taj način je subjektivna veza, koja u svojoj ublaženoj varijanti može imati formu prećutnog ili izričitog sporazuma o zajedničkoj akciji, moguća i kod nehatnih krivičnih dela. Podrazumeva se, s obzirom na to da je nehat nevoljni delikt, da takav „sporazum” nema za cilj vršenje krivičnog dela, već samo obuhvata saglasnost volja o zajedničkom delovanju, koju može pratiti svest o rizičnoj prirodi same delatnosti.³⁵ Slično se i u savremenoj nemačkoj doktrini sve više dopušta i nehatna pojavna forma saizvršilaštva, iako je to u suprotnosti sa shvatanjima zastupljenim u sudskoj praksi i ranijoj literaturi. Tako Frister smatra da se zajednička odluka, kao pretpostavka saizvršilaštva, odnosi isključivo na odnos učesnika prema zajedničkoj radnji, a ne i na eventualni ishod radnje, koji može odgovarati posledici opisanoj bićem krivičnog dela, što može biti obuhvaćeno kako umišljajem, tako i nehatom.³⁶ Na taj način stvara se polazna osnova da se i slučajevi nehatnog saizvršilaštva bez dogmatskih poteškoća

³⁴ I. Đokić, *op. cit.*, str. 196.

³⁵ Tahović na lep način ilustruje razliku između subjektivne veze koja postoji kod saizvršilaca, a koja se ispoljava kroz svest o zajedničkom delovanju, od pitanja njihove krivice prema ishodu delovanja na primeru tri radnika koji na gradilištu zajedno spuštaju gredu sa određene visine, gde prvi od njih hoće usmrćenje lica koje se nalazi ispod, drugi na to pristaje, dok je treći usled nemara potpuno nesvestan moguće posledice. Ukoliko do takve posledice zaista i dođe prva dvojica će odgovarati za umišljajno (prvi postupa sa direktnim, a drugi sa eventualnim umišljajem) a treći za nehatno usmrćenje (nesvesni nehat). J. Tahović, *Krivično pravo. Opšti deo*, Beograd, 1961, str. 296.

³⁶ H. Frister, *op. cit.*, str. 402.

mogu uklopiti u konstrukciju saizvršilaštva.³⁷ Iako crnogorski zakonodavac dozvoljava i nehatno saizvršilaštvo, jasno je da takve konstelacije u praksi neće imati veći značaj. Ono je zamislivo jedino u varijanti kada se učestvuje u radnji izvršenja i tu su moguće različite situacije, počev od one kada neki saizvršiocci postupaju umišljajno, a neki nehatno, pa do slučajeva kada svi učesnici jedne zajedničke akcije krše zahteve dužne pažnje. Naravno, kažnjivost nehatnog saizvršilaštva zavisi od toga da li konkretno učinjeno krivično delo ima i svoj nehatni oblik. U suprotnom, bez obzira na učestvovanje u radnji izvršenja onaj ko nepažljivo postupa uopšte ne vrši krivično delo. Na primer, ako dva lica ispuste tuđu pokretnu stvar prenoseći je sa jednog na drugo mesto i tako je oštete, moguće je da je jedan od njih to i hteo, dok se drugi sapleo ili je iz nekog drugog razloga nehatno ispustio stvar iz ruku. Samo bi prvi saizvršilac odgovarao za krivično delo uništenja i oštećenja tuđe stvari, dok bi drugi prošao nekažnjeno, jer navedeno delo nema svoj nehatni oblik.³⁸ Ovaj primer ujedno pokazuje ono što je već istaknuto, da je saizvršilaštvo moguće i kada neki od saizvršilaca prilikom izvršenja radnje postupaju sa umišljajem, a drugi iz nehata. To ujedno znači da se za svakog saizvršioca mora utvrđivati stepen krivice kojim je postupao pri izvršenju krivičnog dela.³⁹

Saizvršilac dakle, shodno zakonskoj odredbi, odgovara u granicama svog umišljaja ili nehata, te ne odgovara za ono što je van tih granica ostvario drugi saizvršilac.⁴⁰ Iz načela krivice, kao i iz zajedničke odluke proizlazi da se *ekscēs* jednog učesnika ne može uračunati drugima.⁴¹ Zajednička odluka ne samo da opravdava uzajamno uračunavanje svih pojedinačnih doprinosa, već određuje i granice tom uračunavanju.⁴² Međutim, pošto zajednička odluka, odnosno sporazum o zajedničkom vršenju krivičnog dela, može biti materijalizovan na različite načine, ponekad nije lako utvrditi konkretne obrise i granice dogovorenog. Pitanje objektivnog i subjektivnog uračunavanja svakom saizvršiocu će se najlakše moći rešiti u slučaju jednog

³⁷ Na zaokret u stavu da je nehatno saizvršilaštvo strukturalno neprihvatljiva konstrukcija i da ga treba prihvatiti kao jednu nužnu pravnu formu u germanskom pravu uticao je jedan slučaj iz švajcarske sudske prakse. U konkretnom slučaju („kotrljajućeg kamenja„/*Rolling stones-Fall*) radilo se o dva lica koja su na osnovu zajedničke odluke odgurnula niz padinu po jedan poveći kamen, bez prethodne provere da li se neko nalazi u podnožju. Ispod se nalazio jedan pećaroš koji je usmrćen jednim od dva kamena. Pošto se u sudskom postupku nije moglo utvrditi ko je od dvojice nepažljivih učesnika odgurnuo baš taj kamen koji je doveo do smrti žrtve, švajcarski Savezni sud je zaključio da se radi o nehatnim saizvršiocima, jer bi u suprotnom oba lica morala biti oslobođena usled nemogućnosti potvrde uzročne veze. I. Vuković, *op. cit.*, str. 372 fn. 1087; C. Roxin, *op. cit.*, str. 96.

³⁸ Z. Stojanović /2022/, *op. cit.*, str. 286.

³⁹ Lj. Jovanović, *Krivično pravo I, Opšti deo*, Beograd, 1995, str. 312.

⁴⁰ Z. Stojanović /2008/, *op. cit.*, str. 261.

⁴¹ B. Schünemann, *op. cit.*, str. 1940.

⁴² K. Kühl, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, München, 2008, str. 694.

prethodno formalizovanog i podrobno određenog dogovora, kojim je izvršena precizna podela posla (deoba rada). No, kako sporazum ne mora da bude izričit i detaljno formulisan, već i prećutan i naknadno postignut, njegova sadržina može biti donekle sporna. Međutim, i za prećutno stvoren sporazum neophodno je da takav dogovor predstavlja jedan komunikacijski proces, u kome učesnici doduše ne koriste reči za međusobno sporazumevanje, već odgovarajuće znakove i simbole za postizanje saglasnosti. U suprotnom, bez tog komunikacijskog procesa koji zasniva i ograničava zajednički plan, ne postoji saizvršilaštvo, već samo spontana reakcija i zajedničko sudelovanje koje nije podobno da dovede do međusobnog uračunavanja ukupne posledice svim učesnicima.⁴³ S tim u vezi, puko sudelovanje koje nije zasnovano na zajedničkoj podeli rada, već označava iskorišćavanje iste prilike, ne predstavlja saizvršilaštvo,⁴⁴ jer se u tom slučaju ne radi o vršenju zajedničkog dela, već o postupanju za vlastiti račun.⁴⁵

Sporazum najčešće podrazumeva unapred dogovorenu podelu uloga između saizvršilaca, ali podela rada može biti ostvarena i *ad hoc*, na samom mestu izvršenja krivičnog dela. Tako, primera radi, postoji dogovor, mada ne i stroga podela uloga ako dva naoružana učionica krenu u planirano izvršenje ubistva tako što će obojica pucati u žrtvu iz određenog pravca, ali koje usled trenutne promene okolnosti bude učinjeno na neki drugi, neplanirani način, bez upotrebe oružja.⁴⁶ Nije dakle nužno da je dogovor plod dugotrajnog planiranja, već je dovoljna i spontana saglasnost.⁴⁷ Ipak, i u tom slučaju je potrebno da dogovor ima konkretno određenu sadržinu i utvrdive obrise, jer je to podloga za međusobno uračunavanje svih pojedinačnih doprinosa, kao i osnov za utvrđivanje eventualnog ekscesa saizvršioca.⁴⁸ Izvesna nebitna odstupanja od onog što je dogovoreno u tom kontekstu ne utiču na celovitost zajedničkog plana i pojedine reakcije učesnika se neće smatrati ekscesom ukoliko na bitan način ne narušavaju njegovu sadržinu i definisane granice, naročito ukoliko je zajednički plan tako široko postavljen da učesnicima obezbeđuje značajan prostor za slobodan izbor radnje kojom će pristupiti

⁴³ I. Puppe, „Der gemeinsame Tatplan der Mittäter“, *Zeitschrift für Internationales Strafrechtsdogmatik*, № 6, 2007, str. 238. Puppe u tom kontekstu navodi primer više lica koja iz opklade bace po kamen na prozor ili uličnu rasvetu, konstatujući da se nijedan učesnik drugome nije obavezao na izvršenje krivičnog dela, tako da nijedan i ne može proračunati ponašanje drugih učesnika, niti znati dokle je ko spreman da ide. Ako se pri tome ne bi moglo utvrditi ko je razbio prozor ili staklo na uličnoj svetiljci morali bi svi zbog načela *in dubio pro reo* da odgovaraju za pokušaj oštećenja tuđe stvari (koji u crnogorskom pravu samo izuzetno kažnjiv), jer institut saizvršilaštva nema za cilj da rešava probleme na dokaznom planu, ili da reši problematiku uzročnosti. *Ibid.*

⁴⁴ C. Roxin, *op. cit.*, str. 78.

⁴⁵ I. Đokić, *op. cit.*, str. 158.

⁴⁶ V. Kambovski, *Kazneno pravo. Opšt del*, Skopje, 2006, str. 522.

⁴⁷ J. Baumann, U. Weber, W. Mitsch, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Bielefeld, 2003, str. 689.

⁴⁸ I. Puppe, *op. cit.*, str. 238.

izvršenju. Tako bi se radnje jednog učesnika kome je ostavljeno na raspolaganju da izabere ili da primeni vlastitu fizičku snagu, ili neko drugo, ne naročito određeno „pomoćno sredstvo” mogle uračunati i ostalim učesnicima koji su prema okolnostima konkretnog slučaja na to mogli računati, čak i kada oni o tom zamenskom načinu i sredstvu nisu imali tačnu i sasvim jasnu predstavu.⁴⁹ To znači da i u onom slučaju kada postoji izričit sporazum o zajedničkom delovanju uloga svakog učesnika ne mora biti određena u pojedinostima. Štaviše, pojedinom saizvršiocu može biti ostavljena izvesna sloboda da u skladu sa konkretnim okolnostima reaguje na novonastalu situaciju.⁵⁰ Okviri zajedničkog plana neće biti prekoračeni ni u slučaju određenih odstupanja koja se mogu smatrati uobičajenim za određeno krivično delo; tako će zajednička odluka sačuvati validnost i kada kradljivci umesto planiranog novca oduzmu određene stvari koje se lako mogu zameniti za novac.⁵¹ Takođe, neće se raditi o ekscesu ukoliko dogovorena delatnost bude igrom slučaja zamenjena načinom izvršenja koji joj po stepenu opasnosti i težini objektivno odgovara. Isto važi i ukoliko je saizvršilac ravnodušan prema postupcima svog saučesnika.⁵²

Donekle je otvoreno pitanje granica odgovornosti saizvršioca koji se pridružio već započetom izvršenju krivičnog dela (sukcesivno saizvršilaštvo). Naravno, i u tom slučaju, da bi se radilo o saizvršilaštvu nije dovoljna jednostrana odluka o pridruživanju tuđem krivičnom delu, već je neophodno da i ostali učesnici poseduju svest o uzajamnom delovanju. Važno pitanje koje se na ovom mestu postavlja jeste da li naknadno pridruživanje novog člana zasniva i njegovu odgovornost za radnje koje su izvršene pre njegovog pristupanja delu, ili će njegova odgovornost biti vezana isključivo za one delatnosti u kojima je učestvovao. Prema dominantnom stavu koji je zastupan u ranijoj teoriji u slučaju sukcesivnog saizvršilaštva učesniku koji se kasnije priključio na teret se stavlja samo ono nepravo koje je ostvareno nakon njegovog pridruživanja.⁵³ Ipak, danas se sve više prihvata shvatanje da se takvom naknadno priključenom saizvršiocu mogu pripisati i delatnosti koje su preduzete pre njegovog pristupanja delu, ukoliko njihovi efekti i dalje traju,⁵⁴ a on se sa njima izričito saglašava,⁵⁵ ili ih barem prećutno prihvata.⁵⁶

Granice i konkretni obrisi dogovora mogu dakle biti fleksibilno postavljeni i u kojem obliku će se dogovor materijalizovati zavisi i od

⁴⁹ V. Krey, R. Esser, *Deutsches Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Stuttgart, 2022, str. 414.

⁵⁰ I. Đokić, *op. cit.*, str. 154.

⁵¹ C. Roxin, *op. cit.*, str. 81.

⁵² J. Wessels, W. Beulke, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Heidelberg, 2011, str. 199.

⁵³ G. Jakobs, *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Die Grundlagen und die Zurechnungslehre Lehrbuch*, Berlin-New York, 1991, str. 628.

⁵⁴ I. Vuković, *op. cit.*, str. 378.

⁵⁵ Z. Stojanović /2010/, *op. cit.*, str. 128.

⁵⁶ V. Krey, R. Esser, *op. cit.*, str. 414–415.

načina učestvovanja u krivičnom delu, jer neposredno sudelovanje u radnji izvršenja kao maksimum objektivnog doprinosa razumno snižava i lestvicu subjektivnog elementa, dok s druge strane, nešto slabije izražen objektivni element (neučestvovanje u radnji izvršenja) podiže zahteve na subjektivnom planu.

Pošto shodno zakonskom rešenju zajednička odluka i umišljaj određuju granice odgovornosti, svaki saizvršilac odgovara samo za ono što je izvršeno u zajedničkoj saradnji.⁵⁷ Kao što je već istaknuto, ukoliko jedan saizvršilac (ili više njih) ode dalje vršeći ono što nije bilo obuhvaćeno umišljajem ostalih saizvršilaca, odnosno zajedničkom odlukom, nalazi se u ekscesu za koji odgovara samostalno, kao da je reč o pojedinačnom izvršiocu,⁵⁸ dok ostali odgovaraju za delo koje čini sadržaj zajedničkog dogovora, jer niko ne može biti kažnjen za umišljajno prouzrokovanje određenog neprava za koje nije znao.⁵⁹ Ako se primera radi više njih dogovori da zajednički izvrše krivično delo prinude, pa jedan od saizvršilaca iskoristi upotrebljenu silu ili pretnju za oduzimanje tuđe pokretne stvari, što nije bilo obuhvaćeno zajedničkim planom, onda će takav učesnik odgovarati kao izvršilac krivičnog dela razbojništva, iako u odnosu na dogovoreno delo postoji saizvršilaštvo.⁶⁰ Eksces je čak zamisliv i u okviru jednog istog krivičnog dela, ukoliko je prema zajedničkoj odluci radnja usmerena ka tačno određenom pasivnom subjektu. Na taj način, ukoliko je dogovoreno usmrćenje lica A, pa jedan saizvršilac umesto njega usmrti lice B, ostali učesnici ne mogu odgovarati za ostvarenu posledicu.⁶¹ Vladajuće učenje u nemačkoj doktrini ovaj problem rešava primenom analogije sa pravilima koja važe za izvršioca koji se nalazi u zabludi o uzročnom toku. Shodno tome se odstupanje jednog učesnika od dogovorene akcije tretira ekscesom u odnosu na druge ukoliko je prema njihovoj predstavi reč o *bitnom* nepoklapanju očekivanog i ostvarenog kauzalnog toka, što uglavnom znači da je reč o neočekivanom, nepredvidivom ponašanju jednog partnera u zločinu.⁶² Osim toga, moguće su i druge varijacije koje se odnose na vršenje istog krivičnog dela, s tim što jedan saizvršilac ostvaruje kvalifikatornu okolnost, a drugi ne, ili da više saizvršilaca ostvaruju različite kvalifikatorne okolnosti jednog krivičnog dela. U svim tim slučajevima važi da svako odgovara u okvirima svoje krivice.⁶³ Tako, ako jedan saizvršilac u krađi ima pri sebi oružje radi napada ili odbrane, što nije poznato drugim saizvršiocima, samo on odgovara za tešku krađu.⁶⁴ Slično je moguće da jedan saizvršilac odgovara za obično, a drugi za teško ubistvo, ako se dogovor odnosi na usmrćenje

⁵⁷ J. Tahović, *op. cit.*, str. 296.

⁵⁸ Z. Stojanović /2022/, *op. cit.*, str. 285.

⁵⁹ I. Puppe, *op. cit.*, str. 242.

⁶⁰ C. Roxin, *op. cit.*, str. 80.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² I. Puppe, *op. cit.*, str. 243.

⁶³ Z. Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, 2021, str. 216.

⁶⁴ *Ibid.*

pasivnog subjekta, a jedan od učesnika ima skrivenu koristoljubivu pobudu, jer je za izvršenje dela dobio nagradu. U nemačkoj literaturi se za ovakve konstelacije upotrebljava izraz „delimično saizvršilaštvo” (*teilweise Mittäterschaft*).⁶⁵ Čak je moguće da i u okviru istog krivičnog dela saizvršioci budu oglaseni krivim za njegove različite oblike. Tako je kod teškog ubistva moguće da saizvršioci koji postupaju iz različitih pobuda ostvare njegove drugačije oblike (jedan postupa iz koristoljublja, a drugi iz bezobzirne osvete).⁶⁶

U svakom slučaju, neophodno je utvrditi konkretne granice i sadržinu zajedničkog plana, kako bi se moglo pravilno rešiti pitanje odgovornosti svakog saizvršioca, jer sve dok se zajednička akcija kreće u okvirima dogovorenog ne postoji eksces i ukupan učinak se objektivno svima stavlja na teret. Tek napuštanje granica planiranog otvara problematiku odgovornosti svih učesnika za isto krivično delo. Pri tome nije dovoljno da je saizvršilac samo mogao računati na određeno odstupanje nekog od učesnika od zajedničkog plana da bi mu se i takva radnja mogla uračunati kao njegovo delo.⁶⁷ Doduše, postoje i tako oblikovani zajednički dogovori koji u pogledu kvaliteta i razmera zajedničkog prouzrokovanja posledice nisu tačno određeni. Ko se upusti u takav poduhvat odgovara za ponašanje svih učesnika koje se može podvesti pod tako neodređen zajednički plan. Kada se grupa huligana dogovori da izdevena kakvog stranca ili pripadnika rivalskog fudbalskog kluba, nijedan saučesnik se ne može pozivati na to da primera radi nije računao na udarce nogom žrtve koja se već nalazi na podu. Ukoliko je članu huliganske bande poznato da njegov kolega pri sebi ima bejzbol palicu ili nož, i da inače ima običaj da u zajedničkim akcijama ta sredstva iskoristi, onda i upotreba ovih sredstava predstavlja deo konkludentnog sporazuma, osim ukoliko je njihova upotreba izričito isključena.⁶⁸ Inače, postojanje krivice ostalih učesnika u odnosu na eksces jednog od saizvršilaca nije lako utvrditi i to se uglavnom čini posredno, analizom objektivnih okolnosti vezanih za konkretan slučaj.⁶⁹ U jednom zanimljivom slučaju iz crnogorske sudske prakse (Kzz. br. 2/05 od 14. 10. 2005) Vrhovni sud je iz činjenice da su trojica optuženih maskirani ušli u stan jedne porodice, uz postojanje prethodnog sporazuma da tu porodicu napadnu i primene nasilje („da ih istuku”) zaključio da su dvojica od njih pristali na lišavanje života jednog člana te porodice koje je izvršio treći optuženi, pa ih je svu trojicu tretirao saizvršiocima krivičnog dela ubistva, što se može kritikovati, jer je sud zauzeo stav da ekscesa nije bilo, iako se eventualno saglašavanje dvojice saizvršilaca

⁶⁵ C. Roxin, *op. cit.*, str. 95.

⁶⁶ Z. Stojanović /2021/, *op. cit.*, str. 216.

⁶⁷ I. Đokić, *op. cit.*, str. 200.

⁶⁸ I. Puppe *op. cit.*, str. 238–239.

⁶⁹ Z. Stojanović /2010/, *op. cit.*, str. 139.

sa nastupelom posledicom, s obzirom na konkretne okolnosti, teško moglo dokazati.⁷⁰

Kada je reč o odgovornosti saizvršioca za krivično delo kvalifikovano težom posledicom zakonodavac ne postavlja nikakve prepreke, ali ni neke dodatne uslove takvom vidu odgovornosti. To znači da se i u odnosu na krivična dela koja imaju svoj teži oblik zbog nastupanja neke teže posledice od one koja je obuhvaćena osnovnim oblikom dela primenjuje opšte pravilo sadržano u članu 17 KZ. Prema tome, potrebno je da je osnovni oblik ostvaren od strane više saizvršilaca, kao i postojanje nehata kod saizvršioca u odnosu na težu posledicu.⁷¹ Tako će, primera radi, postojati odgovornost za teži oblik krivičnog dela prinude (član 165 stav 4 KZ) svakog saizvršioca kome se može pripisati nehat za nastupelu tešku telesnu povredu pasivnog subjekta. Nehat saizvršioca prema težoj posledici najčešće postoji kada se već na osnovu zajedničkog plana koji predstavlja podlogu saizvršilačkog delovanja može naslutiti nastupanje teže posledice.⁷² Pri tome je izuzetno moguće da ne samo u odnosu na težu posledicu, već i u odnosu na osnovni oblik krivičnog dela postoji nehat saizvršilaca (na primer, dva saizvršioca nepažljivo izazovu opštu opasnost požarom usled koje neko lice izgubi život). Pored osnovne situacije koja podrazumeva nehat kao subjektivnu vezu između učinioca i teže posledice, moguće je i postojanje umišljaja u odnosu na takvu posledicu, pod uslovom da time nisu ostvarena obeležja nekog drugog krivičnog dela. Tako će dva saizvršioca krivičnog dela protivpravno lišenja slobode odgovarati za teži oblik dela (član 162 stav 3 KZ) ako je oduzimanje slobode kretanja pasivnom subjektu trajalo duže od trideset dana, bez obzira da li se dužina trajanja protivpravnog stanja može pripisati nehatu, ili je bila obuhvaćena umišljajem saizvršilaca.⁷³

Zakonodavac je usvojio i danas nesporno rešenje prema kome se u materiji zajedničkog vršenja krivičnog dela neke strogo lične okolnosti koje utiču na status pojedinog učesnika ne mogu prenositi na druge učesnike kod kojih te okolnosti ne postoje. Tako je za razliku od varijante akcesorne teorije koja je poznata kao hiperekstremna akcesornost predviđeno da se *lični odnosi, svojstva i okolnosti usljed kojih zakon isključuje krivicu ili dozvoljava oslobođenje od kazne, od kojih zavisi postojanje lakšeg ili težeg oblika djela ili koje utiču na odmeravanje kazne, mogu uzeti u obzir samo onom izvršiocu, saizvršiocu,*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ B. Schünemann, *op. cit.*, str. 1941. U jednom primeru iz prakse sud je oglasio krivim trojicu saizvršilaca za krivično delo teške telesne povrede kvalifikovane smrću, nalazeći da je kod svakog saizvršioca u odnosu na osnovni oblik dela postojao eventualni umišljaj, a u odnosu na težu posledicu nehat (Presuda Apelacionog suda Crne Gore Kž 38/2016 od 22. 03. 2016).

⁷² C. Roxin, *op. cit.*, str. 81.

⁷³ Naravno, sve pod uslovom da se dužina trajanja protivpravnog lišenja slobode shvati kao teža posledica, kako to smatraju pojedini autori (Lj. Lazarević, *op. cit.*, str. 94). Iako je verovatno ispravniji stav da se zapravo radi o kvalifikatornoj okolnosti koja stoga mora biti obuhvaćena umišljajem učinioca.

podstrekaču ili pomagaču kod kojeg takvi odnosi, svojstva i okolnosti postoje (član 26 stav 3 KZ).⁷⁴ U tom smislu se samo onom učiniocu zajedničkog dela koji je nepravdo ostvario u stanju bitno smanjene učinkljivosti kazna može ublažiti, kao što se ranija osuđivanost može delovati na štetu samo onom učesniku koji je već vršio krivična dela. Lično svojstvo ili odnos mogu biti od značaja samo onda kada predstavljaju obeležje krivičnog dela.⁷⁵

Zakonodavac takođe predviđa da se *saizvršilac, podstrekač ili pomagač koji je dobrovoljno spriječio izvršenje krivičnog djela može osloboditi od kazne* (član 26 stav 2 KZ). Iako ovaj osnov za oslobođenje od kazne podseća na dobrovoljni odustanak, ipak zahteva nešto strože pretpostavke, i pre bi se moglo govoriti o dobrovoljnom sprečavanju dela, jer se od saizvršioca (ili saučesnika) očekuje ne samo da odustane od daljeg preduzimanja već započete radnje, već i da spreči izvršioca da izvrši krivično delo (odnosno kažnjiv pokušaj ili kažnjive pripreme radnje).⁷⁶

Konačno, svaki saizvršilac se kažnjava kaznom koja je propisana za učinjeno delo, što naravno ne znači da će svima biti izrečena ista kazna, jer konkretna mera kazne zavisi od svih relevantnih objektivnih i subjektivnih okolnosti; važno je samo da za saizvršioca važi isti kazneni raspon koji je zakonodavac predvideo za (pojedinačnog) izvršioca krivičnog dela.⁷⁷ Naravno, ovo sve pod pretpostavkom da su svi saizvršioci podobni da im se nepravdo i subjektivno stavi na teret i upiše u krivicu. Iako se u nemačkoj doktrini polazi od toga da se akcesornost ne primenjuje na saizvršilaštvo,⁷⁸ jer se ono strukturalno ne smatra formom saučesništva, već izvršilaštva, ni tamo nije sporno da je saizvršilaštvo, ukoliko su ostvarene sve neophodne pretpostavke za njegovo postojanje, moguće, nezavisno od toga da li svaki učesnik kriv, tj. da li mu se može uputiti prekor za učinjeno ili ne. Krivica je uvek individualna i procenjuje se kod svakog učesnika zasebno, i od njenog postojanja zavisi pitanje odgovornosti za

⁷⁴ Za razliku od rešenja iz srpskog KZ (član 36. stav 2. KZ) crnogorski zakonodavac nije izričito odredbom u materiji saučesništva ozakonio ograničenu (limitiranu) akcesornost.

⁷⁵ Lj. Jovanović, *op. cit.*, str. 312.

⁷⁶ Z. Stojanović /2008/, *op. cit.*, str. 263.

⁷⁷ I. Đokić, *op. cit.*, str. 202.

⁷⁸ Ograničena (limitirana) akcesornost nema u Nemačkoj tako široko polje primene kao u crnogorskom i srpskom krivičnom pravu, s obzirom na to da se podstrekavanje i pomaganje shodno izričitoj zakonskoj odredbi (§§ 26, 27) zasnivaju na umišljajnom delu izvršioca. Inače, prema vladajućem shvatanju u nemačkoj doktrini umišljaj se smatra problematikom bića krivičnog dela, a ne tek oblikom krivice, kao što je to slučaj u crnogorskom i srpskom krivičnom zakonodavstvu. Stoga je i domašaj limitirane akcesornosti u takvim sistemima u samom startu uži u odnosu na sisteme u kojima se problematika umišljaja (uglavnom) razmatra na polju krivice, jer se dozvoljava postojanje saučesnika i u delu izvršioca koji nije postupao umišljajno. Z. Stojanović, „Položaj saučesnika u krivičnom pravu: između akcesornosti i samostalnosti”, u: *Kaznena prakcija u Srbiji. IV deo*, ur. Đorđe Ignjatović, Beograd, 2014, str. 9 fn. 21.

ostvareno, ali to ni na koji način ne utiče na kvalifikovanje sámog ponašanja. Tako bi se smatralo saizvršilaštvom i učestvovanje jednog neuračunljivog, ili nedoraslog učesnika, zajedno sa drugim koji ispunjava sve uslove za odgovornost u krivičnom pravu.⁷⁹

Zaključak

Saizvršilaštvo nema jasno definisanu pravnu prirodu u crnogorskom krivičnom pravu. Iako tradicionalno učenje saizvršilaštvo tretira jednom formom saučesništva u širem smislu, držeći da se ono nalazi negde između izvršilaštva i klasičnih formi saučesništva, što je posledica dugo prisutnog stava da se izvršiocem može smatrati samo ono lice koje lično i sâmo preuzima radnju izvršenja, čini se da je nakon unošenja izričite norme u KZ kojom je pojam izvršioca proširen i na slučajeve kada se krivično delo ostvaruje preko drugog lica (posredno izvršilaštvo), i crnogorsko krivično pravo prihvatilo vladajuću uporednopravnu sistematiku i saizvršilaštvo dogmatski vezalo za izvršilaštvo, na taj način prihvatajući jednu proširenu varijantu u okviru restriktivnog pojma izvršioca. Bez obzira na to što saizvršilaštvo ima neke odlike saučesništva, naročito u varijanti kada se u delu učestvuje nekom drugom radnjom, a ne radnjom izvršenja, i što po definiciji podrazumeva ostvarenje krivičnog dela od strane više lica, ono je po nizu svojih odlika ipak mnogo bliže izvršilaštvu, na šta ukazuje i sam naziv. Pre svega, kod posebnih delikata, saizvršiocem se može smatrati samo ono lice koje ispunjava odgovarajuće lično svojstvo, što ne važi za podstrekavanje i pomaganje, jer saučesništvo tu pojmovno nije isključeno iako saučesnik nema potrebnu kvalifikaciju. Osim toga, izričitom odredbom je predviđena mogućnost nehatnog saizvršilaštva, što je oblik krivice koji je nedovoljan za kažnjavanje podstrekača i pomagača. Takođe, za razliku od tradicionalnih formi saučesništva, gde izvršilac ne mora znati za postojanje podstrekača, ili pomagača, saizvršilaštvo podrazumeva uzajamnu svest o zajedničkom delovanju koja mora postojati kod svakog saizvršioca. Konačno, i pozicija koju saizvršilac ima u procesu ostvarenja krivičnog dela, ukoliko se pođe od teorije vlasti nad delom, koja je u nemačkoj doktrini vladajuće učenje u oblasti razgraničenja izvršilaštva od saučesništva, ukazuje na jednu značajnu figuru od koje zavisi tok i sudbina dela, što se ne bi moglo reći za saučesnika, koji predstavlja samo jednu sporednu figuru, koja se nalazi na obodu zblivanja. Zakonsko definisanje saizvršilaštva, već dve decenije prisutnom normom koja na mnogo precizniji način određuje uslove za njegovo postojanje, usvaja osnovnu postavku ovog učenja, zahtevom jednog

⁷⁹ U srpskom krivičnom pravu ovo je potpuno nesporno, jer se zasniva na izričitoj zakonskoj odredbi (član 36. stav 2. KZ) prema kojoj *osnovi koji isključuju krivicu izvršioca (čl. 23, 28. i 29. ovog zakonika) ne isključuju krivično delo saizvršioca, podstrekača, ili pomagača kod kojeg krivica postoji.*

osetnog, značajnog uticaja na tok izvršenja, ukoliko se ne učestvuje u radnji kojom se krivično delo neposredno izvršava. Čini se da je i sudska praksa usvojila osnovnu ideju na kojoj je zakonodavac zasnovao konstrukciju saizvršilaštva, nastojeći da na jedan pouzdaniji način distancira saizvršilački prilog od doprinošenja delu koje se može svesti isključivo na pomagački karakter.

Kada je reč o odgovornosti saizvršioca za krivično delo te granice određuje umišljaj, odnosno nehat, ali i zajednička odluka, koja pored zajedničkog učestvovanja u ostvarenju neprava čini konstitutivni element ove forme izvršenja krivičnog dela. Zajednička odluka, ili plan izvršenja krivičnog dela, predstavlja osnov za međusobno uračunavanje čitavog sadržaja ostvarenog neprava svim saizvršiocima, jer se ono i tretira kao zajedničko delo, ali istovremeno određuje i domašaj odgovornosti za ostvareno, jer sve ono što neki od učesnika ostvari mimo dogovorenog ne može ići na teret drugima koji su se međusobno udružili s drugim ciljem. Međutim, pošto dogovor, ili sporazum o vršenju krivičnog dela može biti strogo formalizovan, ali i prećutno postignut odgovarajućim konkludentnim radnjama, u pojedinim slučajevima nije lako utvrditi na šta je sve dogovor upravljen. A od tog pitanja zavisi da li će svi saizvršioci odgovarati za isto krivično delo, ili će neki od njih koji su otišli dalje od drugih i prekoračili granice onog što je bilo plod zajedničke odluke poneti i veći teret odgovornosti. U tom kontekstu, jedan od vodećih problema u ovoj materiji jeste iznalaženje pouzdanih merila na osnovu kojih bi se izvesna odstupanja pojedinog učesnika od onog što je rezultat izričite ili prećutne saglasnosti svih saizvršilaca smatrala ekscesom, ili bi bila pokrivena plaštom zajedničke odluke, jer se ne može prihvatiti da se svako napuštanje granica dogovorenog koje pri tome ne menja kvalitet i stepen neprava smatra relevantnim na taj način da utiče na promenu stepena odgovornosti takvog učesnika.

Literatura

1. Aćimović M. M, *Krivično pravo. Opšti deo*, Subotica, 1937.
2. Avakumović J. Đ, *Saučešće*, Beograd, 1885.
3. Bačić F, *Krivično pravo. Opći dio*, Zagreb, 1986.
4. Baumann J, Weber U, Mitsch W, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Bielefeld, 2003.
5. Bock D, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Berlin, 2018.
6. Đokić I, *Izvršilaštvo u krivičnom pravu*, Beograd, 2021.
7. Đurišić J, „Reforma Krivičnog zakonika Crne Gore — izmjene i dopune”, u: *Dve decenije reforme kaznenog zakonodavstva: iskustva i pouke*, ur. V. Turanjanin, D. Čvorović, Zlatibor, 2023, str. 255–271.
8. Frister H, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, München, 2020.
9. Jakobs G, *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Die Grundlagen und die Zurechnungslehre Lehrbuch*, Berlin-New York, 1991.
10. Jescheck H-H, *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*, Berlin, 1978.
11. Jovanović Lj, *Krivično pravo I, Opšti deo*, Beograd, 1995.

12. Kambovski V, *Kazneno pravo. Opšt del*, Skopje, 2006.
13. Krey V, Esser R, *Deutsches Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Stuttgart, 2022.
14. Kühl K, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, München, 2008.
15. Lazarević Lj, *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, 2006.
16. Lazarević Lj, Vučković B, Vučković V, *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje, 2007.
17. *Objašnjenja uz Nacrt Krivičnog zakonika FNRJ*, 1951.
18. Perović M, *Krivično pravo SFRJ. Opšti dio*, Nikšić, 1985.
19. Puppe I, „Der gemeinsame Tatplan der Mittäter“, *Zeitschrift für Internationales Strafrechtsdogmatik*, № 6, 2007, 234–246.
20. Roxin C, *Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band II. Besondere Erscheinungsformen der Straftat*, München, 2003.
21. Schünemann B, *Strafgesetzbuch. Leipziger Kommentar*, Berlin, 2007.
22. Srzentić N, Stajić A, *Krivično pravo Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Opšti deo*, Beograd, 1953.
23. Stojanović Z, *Krivično pravo*, Podgorica, 2008.
24. Stojanović Z, *Komentar Krivičnog zakonika*, Podgorica, 2010.
25. Stojanović Z, „Položaj saučesnika u krivičnom pravu: između akcesornosti i samostalnosti”, u: *Kaznena reakcija u Srbiji. IV deo*, ur. Đorđe Ignjatović, Beograd, 2014, str. 1–16.
26. Stojanović Z, *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd, 2021.
27. Stojanović Z, *Krivično pravo. Opšti deo*, Beograd, 2022.
28. Tahović J, *Krivično pravo. Opšti deo*, Beograd, 1961.
29. Vuković I, *Krivično pravo. Opšti deo*, Beograd, 2022.
30. Welzel H, *Das Deutsche Strafrecht. Eine systematische Darstellung*, Berlin, 1965.
31. Wessels J, Beulke W, *Strafrecht. Allgemeiner Teil*, Heidelberg, 2011.

Ivan Đokić, PhD

LIMITS OF LIABILITY AND PUNISHMENT OF CO-PERPETRATORS IN THE CRIMINAL LAW OF MONTENEGRO

Co-perpetration represents a specific form of participation of several persons in committing a criminal offence, which, according to its characteristics, is somewhere between perpetration and classic forms of complicity, including incitement and aiding and abetting. Although in Yugoslav and Montenegrin literature, it is traditionally considered a form of complicity in a broader sense, in comparative doctrine and legislation, it is treated, in addition to direct and indirect perpetration, as a separate and independent form of perpetration. Nevertheless, it can be expected that, after the introduction of the explicit norm about the perpetrator of the criminal act in the Montenegrin Criminal Code, the theory according to which co-perpetration is dogmatically treated as an independent form of perpetration will be accepted. The commission of a criminal offence by several persons by direct participation in the act of execution or in some other way that significantly contributes to the execution of a criminal offence is often encountered in practice. For this reason, special rules are needed that would precisely determine the role and position of each participant. Despite the fact that the governing definition of co-perpetration is considerably more precise than that contained in the previous regulations, many questions are still

open and difficult to resolve satisfactorily. Apart from the issues concerning the quality and importance of the objective contribution to the criminal act, the question of the limits of the co-perpetrator's responsibility is also disputed. In this sense, any significant deviation of one co-perpetrator from the adopted agreement is an excess, for which only that co-perpetrator is responsible, while others are responsible within the limits of their intent or negligence, or in other words, they are responsible only for the criminal offence that was included in the joint decision.

Key words: co-perpetration, joint decision, joint execution, substantial contribution to the offence, excess of co-perpetrator

Pod skutima atinske pravde: meteci na sudu

Meteci su bili stranci koji su trajno ili duži vremenski period bili nastanjeni u Atini, i kojima je Atina priznavala poseban status, dodelivši im određena prava i obaveze. Njihov položaj bi se najbolje mogao opisati kao pozicija između segregacije i integracije — nisu bili građani, ali su bili daleko od običnih stranaca. U ovom radu analizira se njihov položaj pred atinskim sudovima i mogućnost da pred njima ostvare pravdu. Koliko im je njihov položaj otežavao ulogu stranke u sporu i sa kojim predrasudama i preprekama su morali da se izbore, pokušavajući da zaštite svoja prava?

Cljučne reči: stranci, meteci, sudovi, procesna sposobnost, antička Atina

„Biti dobar čovek i biti dobar građanin nije isto”
Aristotel

Uvod

Ako je antička Atina bila po nečemu poznata i ako se nečim dičila, to je bila njena demokratija, koju je branila i čuvala po svaku cenu. Atinjani su smatrali da je status atinskog građanina bila velika privilegija, o kojoj su stranci mogli samo da sanjaju. Stroge uslove za sticanje građanstva postavio je Perikle još polovinom V veka pre nove ere, donevši zakon kojim je bilo propisano da je atinski građanin postajao samo onaj čija su oba roditelja bili građani.¹ Građani su bili jedini koji su u polisima imali punu pravnu zaštitu i pun obim građanskih i političkih prava. Upravo zato je bilo od velike važnosti da status građanina nose samo oni koji su ispunjavali zakonski uslov i koji su prošli kroz strogu proceduru provere porekla, pre nego što su bili upisani u registre građana. Bilo kakav pokušaj infiltracije u građanske redove, odnosno lažno predstavljanje

* Asistentkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, *e-mail*: una.divac@ius.bg.ac.rs.

¹ Izuzetno, Eklezija je mogla specijalnom odlukom da naturalizuje pojedinca ili grupu stranaca, kao što je, na primer, bio slučaj sa stanovnicima Plateje, koji su odlukom Narodne skupštine dobili status atinskih građana 427. g. pre n. e: Douglas M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, Thames & Hudson, London, 1978, str. 71.

negrađanina kao građanina, bilo je kažnjavano, u najboljem slučaju, prodajom u ropstvo, a u najgorem, smrću.

Uprkos ovome, stranci su stizali u Atinu u potrazi za boljim životom, znajući da će im mnoga prava ostati izvan domašaja čak i nakon višegodišnjeg rada i života u polisima. Atinski zakoni pravili su razliku između dve vrste stranaca: onih koji su u polis došli na kratko, tj. koji su bili u prolazu (*xenoi*), i onih koji su došli u Atinu sa nametom da se u njoj duže zadrže ili trajno nastane (*metoikoi*).² Ovi drugi, meteci, bili su mnogobrojni i igrali su važnu ulogu u svakodnevnicima Atine, obavljajući čitavu lepezu poslova — od onih uobičajenih, fizičkih, do istaknutih i uglednih koji su donosili prestiž i bogatstvo.³ Metecima je, za razliku od običnih stranaca (*xenoi*), priznat status u atinskom polisima i data su im određena prava (a uz njih i obaveze). Ipak, po njihovom obimu, meteci su dosta zaostajali za građanima i sa punim pravom se mogu zvati stanovnicima drugog reda Atine. U prethodnim radovima analiziran je njihov društveni i pravni položaj,⁴ dok se na njihov položaj pred sudom osvrnulo samo u osnovnim crtama. U ovom radu, pažnja će biti detaljnije posvećena njihovoj procesnoj sposobnosti i mogućnosti da na sudu zaista stignu do pravde i zaštite svoja prava. Posebno će se razmotriti položaj meteka i metekinja, budući da je pol bio jedan od ključnih činilaca koji je olakšavao, odnosno otežavao život u antičkoj Atini.

1. Nadležni sudovi i magistrati

Glavna odlika pravnog položaja meteka jeste da su se nalazili negde između segregacije i integracije u atinsko društvo. Atina je, vodeći se sopstvenim interesima, uskraćivala prava metecima u onim životnim sferama za koje je smatrala da je u njima bilo potrebno da se povuče jasna razlika između građana i meteka i da se naglasi inferiorni položaj ovih drugih, a potom je, u nekim drugim segmentima života, meteke izjednačavala sa građanima, naravno, opet onda kada je to služilo interesima i ciljevima polisa. Ne čudi, stoga, da se ovakav stav prema metecima preslikao i na organizaciju sudstva i sudski postupak.

Najvažniji izvor koji nam otkriva informacije o nadležnosti u metečkim sporovima jeste Aristotelov *Ustav atinski*, napisan tokom

² U literaturi se javljaju pretpostavke da je dužim boravkom smatrano sve preko 30 dana: Mogens H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Norman: University of Oklahoma Press, 1991, str. 117.

³ Vid. Gjörgy Németh, „Metics in Athens”, *Acta Ant. Hung.* 41/2001, str. 331–348.

⁴ Una Divac, „Integrisanje meteka u atinsko društvo — pouke za današnjicu”, *Identitetski preobražaj Srbije — prilozi projektu 2020.* (ur. I. Krstić, S. Kostić), 2021, str. 101–116. i „Na margini društva: metekinje u antičkoj Atini”, *Harmonius — Journal of Legal and Social Studies in South East Europe*, 2021, str. 36–61.

dvadesetih godina IV veka pre n. e. U njemu se navodi da je arhont polemarh bio nadležan za privatne sporove meteka i privilegovanih stranaca (*proxenoi, isoteleis*), i to na sledeći način: zadržavao je i predsedavao u svim sporovima koji su se ticali metečkog statusa, njihove imovine, metečkih epiklera, kao i u svim drugim privatnim sporovima koje su građani mogli da pokrenu pred arhontom eponimom. Ostale privatne sporove, polemarh je prepuštao nižem sudu, Sudu četrdesetorice, i to tako što je sve te sporove delio na deset grupa, i potom je svaku grupu kockom dodeljivao svakom od deset plemena.⁵ Čini se da je važno isto pravilo kao i za građanske sporove — da je Sud četrdesetorice rešavao spor ako je njegova vrednost bila do 10 drahmi, a u suprotnom je spor upućivao na javnu arbitražu.⁶

Na momenat bi valjalo zastati ovde i razmotriti sve ove informacije. Dakle, vidi se da je za meteke postojao zaseban magistrat, arhont polemarh, koji je u privatnim sporovima bio pandan arhontu eponimu, nadležnom za građane. Ovde bi se u prvi mah moglo reći da je prisutna segregacija meteka, jer im se ne dopušta da, kao stranci, izlaže pred građanskog magistrata. Međutim, ovo razdvajanje nadležnosti, iako bi moglo da ima osnova u statusnoj razlici i da samo po sebi predstavlja pokazatelj ideje da meteci i građani ne čine isto biće, može ipak da ima i jedno praktično obrazloženje, pogotovo ako se prihvati stav nekih naučnika da su meteci *mogli da se pojavljuju i pred nekim građanskim magistratima*. Naime, *Ustav atinski* spominje da su se privatni metečki sporovi rešavali pred polemarhom ili Sudom četrdesetorice. No, šta se dešavalo sa ostalim sporovima za koje je sasvim izvesno da su se meteci u njima mogli naći u ulozi stranke? Ako se ponovo osvrne na izvore, informacija nema mnogo. *Ustav atinski* navodi samo još neke podatke o kojima će reći biti malo kasnije, a to su nadležni sudovi i magistrati za krivično delo ubistva, a iz drugih izvora saznajemo o nadležnosti za posebnu vrstu trgovačkih sporova, *diké emporiké*, u kojima su meteci mogli da budu stranke. Gde se, onda, rešavao čitav niz drugih sporova koji nisu spomenuti ni u jednom postojećem izvoru?

Neki autori smatraju da bi se moglo zaključiti, iako nema čvrstih dokaza, da su u svim ostalim sporovima meteci verovatno izlazili pred iste magistrature kao i građani,⁷ što bi posebno važno za *graphe*

⁵ Sud četrdesetorice sastojao se od 40 sudija — po četiri sudije iz svakog od deset plemena. Svako pleme (fila) imalo je u nadležnosti određen broj atinskih dema (opština). Građanske sporove koji su dolazili pred ovaj sud rešavalo je ono pleme, tj. one četiri plemenske sudije čijoj nadležnosti je pripadala dema tuženog. Budući da meteci nisu imali svoju demu (u demu su se mogli registrovati isključivo građani), polemarh je metečke sporove dodeljivao plemenskim sudijama nasumično, tj. kockom: vid. Alick R. W. Harrison, *The Law of Athens: Procedure*, Oxford University Press, Oxford 1971, str. 18–21.

⁶ Aristot. *Const. Ath.* LVIII 2–3.

⁷ D. M. MacDowell, *op. cit.*, str. 224; M. H. Hansen, *op. cit.*, str. 118. U Lys. XXII tužena je grupa mletečkih trgovaca žitaricama i suđenje se održava pred Helijom, nakon prethodnog saslušanja pred većem Bule, gde su predsedavajući

tužbe.⁸ Budući da se pred istim sudom i magistratom sudilo za nehatno ubistvo građana i za svaki oblik ubistva meteka, a isto tako su se spomenuti trgovački sporovi odigrali pred istim magistratom i sudom bilo da su stranke bili građani, meteci ili stranci, ne bi bilo preterano rizično složiti se sa navedenim zaključkom. U tom slučaju, onda, kao razlog podele nadležnosti između polemarha i eponima, otpada pretpostavka da je to urađeno da bi se meteci, kao inferiorni, sasvim odvojili od građana, jer u suprotnom im ne bi bila data mogućnost da se u bilo kojem sporu pojavljuju pred građanskim magistratima. Razlog je, dakle, mogao da bude sasvim praktične prirode. Mekdauel (MacDowell) smatra da je u ranijem periodu polemarh, kao vrhovni magistrat za sva vojna pitanja, imao u svojoj nadležnosti i sve sporove koji su se ticali stranaca, budući da su od svih Atinjana, vojnici bili ponajviše u kontaktu sa strancima zbog svojih vojnih pohoda i putovanja. Sredinom V veka pre n. e. u izvorima se po prvi put pojavljuje pojam *metek*,⁹ što verovatno ukazuje na to da je njihov status tada postao prepoznat i uređen zakonom, i da su meteci polako postajali brojni u Atini. Mekdauel misli da se tada desila i promena u nadležnosti polemarha, te da bi mu se smanjio obim posla, ostavljeni su pod njegovom vlašću samo meteci, dok su se za strance izdvojili posebni magistrati *xenodikai*.¹⁰

Posmatrano iz ove perspektive, čini se da je polemarhova nadležnost nad metecima bila rezultat prirodne evolucije njegove funkcije usled promena u atinskom društvu, a ne nužno isticanja statusnih razlika između meteka i građana. Reklo bi se možda da je čak suprotno — to što su meteci imali „svog” magistrata koji je, ni manje ni više, bio jedan od arhonata, najistaknutijih magistrata Atine, govori više o potvrđivanju njihovog posebnog statusa i povlačenju jasne razlike između njih i običnih stranaca, gde su meteci približeni građanima i posmatrani kao sastavni deo svakodnevnog života polisa.

magistrati verovatno sitofilaki (*sitophylakes*), u postupku koji je *eisangelia* ili *apagoge*.

⁸ *Graphe* tužbe su bile takozvane javne tužbe, koje su stajale na raspolaganju svakom atinskom građaninu, pa čak i metecima u nekim slučajevima (*Ustav atinski* spominje da su meteci često optuživani za sikofantizam, što ukazuje na to da su bili veoma aktivni kao tužioci u *graphe* postupcima: Aristot. *Const. Ath.* XLIII 5). One su bile predviđene za najteže prestupe protiv opšteg dobra i osnovnih vrednosti atinskog društva, i upravo zato je i dato pravo širokom krugu lica da ih podnose. Kod nekih *graphe* tužbi, uspešni tužilac je dobijao i vrednu nagradu, pa su se posebno tokom IV veka pre n. e. rasprostranili *sikofanti* — zlonamerni tužioci koji su, često neosnovano, podizali *graphe* tužbu protiv nekoga, samo da bi pokušali da se domognu nagrade: Sima Avramović, Vojislav Stanimirović, *Uporedna pravna tradicija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2016, str. 125.

⁹ James Watson, „The Origin of Metic Status in Athens”, *The Cambridge Classical Journal* 56/2010, str. 263, 272; David Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge Philological Society, Cambridge, 1977, str. 6–10; M. H. Hansen, *op. cit.*, str. 116–117.

¹⁰ D. M. MacDowell, *op. cit.*, str. 80, 222; *Xenodikai* su, čini se, nestali do polovine IV veka pre n. e. pa zato ni ne čudi što se ne spominju u *Ustavu atinskom*.

U prilog tome govori i činjenica da su pred polemarha mogli da izađu obični stranci samo ako im je to pravo dodeljeno kao privilegija, bilo posebnom odlukom kojom je pojedinačni stranac imenom označen kao povlašćen, bilo na osnovu svojevrstnog „međunarodnog” sporazuma između Atine i nekog drugog polisa,¹¹ kojim su bila definisana materijalna i procesna pravila koja bi se primenjivala u slučaju kad bi došlo do spora između Atinjanina i stranca — građanina tog drugog polisa. Nije jasno zašto je nadležnost polemarha u sporu bila poželjna — razlozi su mogli da budu praktične prirode (možda je bila povoljnija procesna pozicija pred polemarhom, jednostavniji ili brži postupak, veća izvesnost izvršenja presude itd.), ali možda samo i počasne, gde se smatralo većom čašću da u sporu običnog stranca predsedava jedan arhont, a ne neki niži magistrat.

Jasno je, svakako, da je polemarh bio nadležan za privatne sporove u kojima su obe strane bile meteci, a reklo bi se da je nesporno i da je bio nadležan kada bi tužilac bio građanin, a tuženi metek. Međutim, u čiju nadležnost je potpadao spor u kojem je metek bio tužilac, a tuženi građanin? Da li se smatralo nepravednim da tuženom građaninu u privatnom sporu predsedava polemarh, umesto nekog građanskog magistrata? Lipsijus (Lipsius) tumači *Ustav atinski* tako da je polemarh predsedavao isključivo u onim suđenjima gde su meteci bili tužena strana.¹² S druge strane, De San Krua (de Ste. Croix) i Harison (Harrison) se ne slažu i ne pronalaze u izvorima osnov za tvrdnju da se i atinski građani nisu mogli pojavljivati pred polemarhom kao tuženi u sporu sa metekom.¹³ Javlja se i treće rešenje na koje se nailazi kod Hansena (Hansen) i Vajtheda (Whitehead), a to je da su sporovi u kojima je makar jedna stranka bila metek uvek išli pred polemarha, a da je on postupao po različitim procesnim pravilima u zavisnosti od toga da li je tuženi bio metek ili građanin.¹⁴ Što se izvora tiče, nažalost nema mnogo podataka. Sačuvan je jedan Lisijin govor u kojem tužilac iznosi da nije bio siguran kome je trebalo da preda svoju tužbu, zato što nije bio jasan status tuženog — tužilac je mislio da je tuženi bio metek, i zato je isprva svoju tužbu predao polemarhu, a potom je na nagovor drugih tužbu predao i direktno Sudu četrdesetorice, jer je postojala sumnja da je tuženi bio iz Plateje.¹⁵ Jasno je da je u pitanju bila neka tužba (iz govora se ne vidi koja tačno) za koju je svakako bio nadležan Sud četrdesetorice. Međutim,

¹¹ Stephen C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford University Press, Oxford, 1995, str. 332–333.

¹² Justus H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Erster Band, Leipzig, 1905, str. 65 fn. 49.

¹³ Alick R. W. Harrison, *The Law of Athens: Family and Property*, Oxford University Press, Oxford, 1968, str. 194 fn. 2; Geoffrey E. M. de Ste Croix, „Notes on Jurisdiction in the Athenian Empire. I”, *Classical Quarterly* (11/1961), str. 100 fn 5.

¹⁴ M. H. Hansen, *op. cit.*, str. 118; D. Whitehead, *op. cit.*, str. 92.

¹⁵ Lys. XXIII 2, 13. Građani Plateje su posebnom odlukom Eklezije 427. g. pre n. e. dobili status atinskih građana, kao saveznici Atine. Svaki Platejac se upisivao

ako je tuženi bio metek, tužba je morala prvo da se preda polemarmhu, pa da on kockom taj spor dodeli nekom od plemenskih sudija. S druge strane, ako je tuženi zaista imao status građanina, tužba se predavala direktno Sudu četrdesetorice, gde bi nadležne bile sudije onog plemena kojem je pripadala dema tuženog. Na osnovu ovog govora bi se moglo reći da su se nadležni magistrat i sud određivali prema statusu tuženog, ali opasno je izvući bilo kakav čvrst zaključak na osnovu samo jednog izvora. Pored ovog govora, postoji još jedan, Demostenov, gde je tužilac metek koji je tužbu predao polemarmhu, međutim, iz govora nije jasno da li je tuženi bio građanin ili metek, pa ovaj govor ne može pomoći u rešavanju dileme.¹⁶

Ranije je spomenuto da *Ustav atinski* daje i informaciju o nadležnom magistratu i sudu u slučajevima ubistva. Oni su se uvek određivali prema statusu žrtve, tako da je za umišljajno ubistvo građanina nadležni sud bio Areopag, a za nehatno ubistvo građanina i svaki oblik ubistva meteka, roba ili stranca, suđenje se odvijalo pred Paladionom. Predsedavajući magistrat u svim slučajevima bio je arhont basileus.¹⁷ Prvo što se može zapaziti jeste način na koji su vrste ubistava odvojene, odnosno grupisane pred različitim sudovima. Nije poznato da je postojala neka razlika u proceduri prilikom suđenja za umišljajno i nehatno ubistvo, pa da se time objasni postojanje odvojenih sudova za njih. Suštinski, jedina razlika koja je poznata jeste u kazni koja se mogla izreći u jednom, odnosno drugom slučaju. Za umišljajno ubistvo građanina, izricala se smrtna kazna, konfiskovala se sva imovina ubice i bilo je zabranjeno da se sahrani na tlu Atine. Za nehatno ubistvo građanina, izricala se kazna doživotnog proгона iz Atine, osim ako bi porodica žrtve oprostila ubici, kada bi mu bilo dozvoljeno da se vrati u polis; ako bi se vratio bez oprosta, svako je mogao da ga nekažnjeno ubije ili da ga odvede pred tesmotete koji su izvršavali smrtnu kaznu bez suđenja.¹⁸ Utisak je da su sudovi odvojeni upravo na osnovu maksimalne kazne koju su mogli da izreknu — da je Areopag mogao da izrekne smrtnu kaznu (uz navedene prateće dve), dok je Paladion mogao da izrekne samo kaznu proгона. Ako je to tačno — a potrebno je zadržati izvesne rezerve u pogledu ovog tumačenja — to bi značilo da su meteci bili stavljeni u nepovoljniji položaj u odnosu na građane. Ne samo da su bili grupisani sa robovima i strancima, licima koja su posmatrana kao „stvari koje govore”, odnosno kao „autsajderi”, već se njihov život u neku ruku cenio manje od života građana, budući da se za umišljajno ubistvo meteka mogla izreći samo kazna proгона. Dakle, veći je zločin bilo umišljajno ubiti građanina, nego umišljajno ubiti meteka. Ako su

u neku od atinskih dema i njome se identifikovao, kao, na primer, u spomenutom govoru, gde je Pankleon tvrdio da pripada atinskoj demi Dekeleji.

¹⁶ Dem. XXXII 29.

¹⁷ Aristot. *Const. Ath.* LVII 3.

¹⁸ Avramović S, V. Stanimirović, *op. cit.*, str. 122.

sve ove pretpostavke tačne,¹⁹ ne bi se moglo reći da su meteci u potpunosti uspevali da ostvare pravdu pred atinskim sudom.

Poslednja vrsta spora na koju se nailazi u izvorima upravo pokazuje da je Atina meteke, pa čak i obične strance, izjednačavala sa građanima onda kada je to služilo njenom interesu. U pitanju su bili svojevrsni trgovački sporovi pokrenuti tužbom *dikê emporikê*. To su bili redovni, mesečni sporovi, koji su uvedeni reformama u periodu između 355. i 342. godine pre n. e, i koji su se mogli pokrenuti u periodu od trećeg do desetog meseca u godini, gde su nadležni magistrati bili tesmoteti, a sud Helieja.²⁰ Iz nekoliko Demostenovih govora saznaju se detalji o ovoj tužbi.²¹ Bila je na raspolaganju i građanima, i metecima, i strancima, za sve prestupe koji su imali bilo kakve veze sa trgovcima ili brodskim kapetanima, a koji su se desili u atinskoj trgovačkoj luci u Pireju, ili na putu od/do Pireja, ili su imali veze sa takvim putem. Tako su se, na primer, stranke mogle tužiti oko pomorskog zajma, krađe ugovornih dokumenata, štete koja je nastala usled finansijskog gubitka prouzrokovanog namernim kršenjem ugovora, ali i zbog tuče i nanošenja telesnih povreda tokom svađe oko duga. Na *dikê emporikê* moglo se odgovoriti tužbom *paragraphê*, a na raspolagnju su stajali čak i postupci *endeixis* i *apagoge* u kojima se moglo boriti protiv zlonamernog progona trgovaca i brodskih kapetana. Najvažnije od svega, u ovim sporovima važila su ista materijalna i procesna pravila za sve stranke, bez obzira na njihov status.²² Kakav interes je Atina imala da u ovoj sferi izjednači ne samo meteke sa građanima, već i strance? Odgovor se sam nameće — ekonomski. Bilo kakve prepreke u trgovini i poslovanju, usporavanja i pravna neizvesnost, nisu odgovarali ni trgovcima, ni Atini. Ako trgovci, bilo strani, bilo metečki, nisu mogli neometano da posluju i da unapred znaju da će im biti pružena odgovarajuća pravna zaštita, i to na način na koji neće biti stavljeni u nepovoljniji položaj u odnosu na Atinjane, svoj posao bi jednostavno preneli u neku drugu luku, čime bi Atina bila na gubitku. Na osnovu svega, reklo bi se da su meteci uživali bolju pravnu zaštitu u poslovnoj, nego u privatnoj sferi.

Na samom kraju treba spomenuti još jedan podatak. U jednom Lisijinom²³ i jednom Isokratovom govoru,²⁴ spominje se da je veće Bule imalo ovlašćenje da prilikom prethodnog saslušanja slučaja, donese odluku da se stranka odmah odvede pred Sud jedanaestorice i da se pogubi bez suđenja. U oba govora, lice odnosno lica kojima je ta mogućnost bila stavljena u izvesnost bili su meteci. Ako je negde vidljivo da je put do pravde za meteke nekada bio strm i trnovit,

¹⁹ Ista zapažanja ima i A. R. W. Harrison (1968), *op. cit.*, str. 169–170, 197–8.

²⁰ David Phillips, *The Law of Ancient Athens*, The University Michigan Press, Ann Arbor, 2016, str. 375.

²¹ Dem. XXXII, Dem. XXXIII, Dem. XXXIV, Dem. XXXV, Dem. LVI, Dem. LVIII.

²² D. Phillips, *op. cit.*, str. 375.

²³ Lys. XXII 2.

²⁴ Isoc. XVII 42.

to je upravo u ovom slučaju. Građani nisu mogli da budu pogubljeni bez prethodnog suđenja, osim u retkim, odobrenim slučajevima, koji su najčešće imali veze sa izvršenjem teških krivičnih dela poput izdaje i pronevere.²⁵ Čak i kada bi bili uhvaćeni *in flagranti*, odnosno *ep'autophoroi*, oni su morali da zvanično priznaju svoj zločin da bi mogli da budu pogubljeni bez suđenja. Ako nisu želeli da priznaju, moralo je da im se obezbedi suđenje.²⁶ Iz ovih govora jasno je da je metecima život nekada visio o koncu i pre nego što bi stigli do same sudnice, i da su ubedljivost, retorička veština i sreća nekada bile jedina stvar koja ih je delila od sigurne smrti.

2. Meteci na sudu

Meteci su, čini se, imali punu procesnu sposobnost kada su bili u pitanju privatni sporovi. U izvorima se može naići na govore u kojima je metek samog sebe zastupao,²⁷ kao i na govore u kojima je meteku pomagao prijatelj,²⁸ ali nigde se ne može naići na podatak koji bi naslutio da je *prostates* morao da zastupa svog meteka na sudu. S druge strane, što se javnih tužbi tiče, nije sigurno da li su sve bile na raspolaganju metecima, ali neke svakako jesu,²⁹ budući da *Ustav atinski* spominje da su meteci često bili optuživani za sikofantizam.³⁰ Čini se da su im izvan domašaja bile tužbe *graphe hubreos*³¹ i *graphe xenias*,³² jer zakoni koji su citirani u govorima navode da su te tužbe bile na raspolaganju samo građanima (pod uslovom, naravno, da je stranka u oba slučaja ispravno citirala tekst zakona).

Međutim, iako su meteci očigledno mogli da budu stranke u sporu, zakon je atinskim tužiocima dozvoljavao da traže od tuženog meteka da obezbedi jemce, koji će garantovati pred sudom da metek neće

²⁵ Navedeni slučaj, gde je osuđeni ubica iz nehata mogao da bude „pogubljen bez suđenja” ako bi se pojavio u polislu bez oprosta porodice žrtve, nije, tehnički, bivao pogubljen bez suđenja — suđenja je bilo, u njemu je osuđen i proganjan iz polislu. Po (nedozvoljenom) povratku u polislu, on će samo automatski biti pogubljen, jer potrebe za dodatnim suđenjem nije bilo, budući da je njegova krivica već utvrđena. Što se tiče primera izuzetnih slučajeva: Lys. XIX 7, Dem. XXV 87.

²⁶ Edward Harris, ““In the Act” or “Red-Handed”? Apagoge to the Eleven and Furtum Manifestum”, *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens (Essays on Law, Society, and Politics)*, Vol. 10, 2006, str. 373.

²⁷ Lys. XII, Isocr. XVII.

²⁸ Lys. V 1–2.

²⁹ Na primer, Dem. LIX 64–66, gde stranac podiže *graphe adikos heirkhtenai*, tužbu protiv lica koje se prema građaninu ophodi kao da je rob. Ako je običan stranac mogao da podigne ovu tužbu, verovatno je mogao i metek.

³⁰ Arist. *Const. Ath.* XLIII 5; A. R. W. Harrison (1971), *op. cit.*, str. 60; tužbu za sikofantizam je mogao da podigne i stranac, ali su tuženi isključivo mogli da budu građani ili meteci.

³¹ Dem. XXI 47.

³² Dem. LIX 16.

pobeći i da će se pojaviti na suđenju.³³ Takođe, kroz izvore provejava i podatak da je tuženi metek mogao silom da bude dovučen na suđenje,³⁴ dok tako nešto nije postojalo kao opcija za tužene građane — njima se samo upućivao poziv, *prosklesis*, i prepuštano im je da se sami pojave na suđenju. Kroz sve ove, u govorima usputno spomenuite, podatke, stiče se slika da su meteci, iako su imali skoro punu procesnu sposobnost, posmatrani kao izvesni faktor rizika, koji je zahtevao grubo ophođenje i nepoverenje polisa. Pitanje je i kakav je utisak na sudije ostavljala slika tuženog meteka okruženog jemcima, koji su bili tu da garantuju njegovo prisustvo, odnosno meteka kojeg tužilac silom uvlači u sudnicu. Takve scene su zasigurno izazivale određenu dozu podozrivosti i negativnosti u sudijama, što je meteku verovatno otežavalo njegovu odbranu i smanjivalo mogućnost uspeha u sporu, jer prvo je morao da ubedi sudije da ne treba da ga posmatraju kao nekog stranca koji pokušava da izbegne pravdu, pa tek onda da ih privoli da saslušaju njegove konkretne argumente kojima pobija tužiočeve navode.

Metecima je, takođe, pretila opasnost torture. Za razliku od građana, koji nikada nisu mogli da budu podvrgnuti mučenju,³⁵ i za razliku od robova, koji su kao svedoci uvek morali da daju svoj iskaz pod torturom,³⁶ za meteke je ta opcija ostavljena kao neobavezna, ali dostupna, ako su tako nalagali interesi polisa.³⁷ Time su ponovo izdvojeni od građana, čije se dostojanstvo čuvalo, i obeleženi kao stranci koji možda nemaju najbolji interes Atine na umu, te je neophodno nekada iz njih nasiljem iščupati istinu, kao što se radilo i sa robovima.

Ovde bi trebalo razmotriti i specifične tužbe koje su bile usmerene protiv meteka, da bi se zaokružila priča o njihovoj poziciji na sudu i mogućnosti da se izbere za pravdu. Atinjanima je, kao što se može primetiti, bilo veoma važno da postoje jasne granice između pripadnika različitih statusa; meteci su dobijali privilegiju jednakog tretmana onda kada je to bilo u interesu polisa, ali su u svim drugim situacijama svakodnevno podsećani da oni, ipak, nisu građani. Ne čudi, stoga, da je postojao čitav niz tužbi koje su bile usmerene protiv onih koji su „zamagljivali” granice između statusa ili se lažno predstavljali kao građani. Nekada su te tužbe bile osnovane, a nekada su korišćene kao opasno sredstvo protiv onih meteka koji su možda nekom građaninu jednostavno zasmetali. Ishodi ovih tužbi bili su ozbiljni — kazna je, uglavnom, bila prodaja stranca, odnosno meteka u

³³ Isocr. XVII 2–9, 11–16.

³⁴ Isocr. XVII 12, Dem. XXXII 29.

³⁵ Andoc. I 43; Odluka (psefizma) koja se spominje u ovom segmentu, koja je doneta za vreme arhonta Skamandrija, zabranjivala je ispitivanje građana primenom torture. Ta odluka se mogla ukinuti samo u momentima velike krize, kada je veće Bule imalo diskreciono ovlašćenje da je privremeno suspenduje.

³⁶ Isaeus VIII 12.

³⁷ Lys. XIII 27, 54, 59–61.

ropstvo,³⁸ a ako bi bili uhvaćeni u učestvovanju u političkom životu polisa, kazna je mogla čak da bude i smrtna.³⁹ Tužbe su bile sledeće:

— *graphe xenias*, kojom su mogli da budu tuženi stranci i meteci koji su se navodno predstavljali lažno kao građani;

— *graphe aprostasiou*, kojom je mogao da bude tužen metek zato što „nije imao *prostates-a*”, što je Harison tumačio dvojako: da uopšte nije imao *prostatesa* prilikom registrovanja kao metek, ili da nije mogao da obezbedi prisustvo *prostatesa* u momentu kada se protiv njega podizala tužba;⁴⁰

— *dike apostasiou*, tužba kojom je bivši gospodar mogao da tuži svog oslobođenika (koji je po oslobođenju dobijao status meteka) za neispunjenje dogovorenih obaveza, i koja je kao posledicu mogla da ima povratak u ropski status.

Čak dve su, kako se vidi, bile javne tužbe, dostupne svakome kao oružje u „lovu na nedostojne”. One su bile posebno opasne za metekkinje, o čemu će biti reči u sledećem dijelu. Iako je sigurno bilo onih koji su zaista pokušavali da lažno prikažu svoj status, činjenica je da su ove tužbe otvarale vrata ka nesigurnosti metekčkog položaja, gde je u svakom momentu neko mogao da ga ospori, te da na meteka prebaci teret dokazivanja suprotnog, u „areni” koju su činili samo građani, koji su, makar u neku ruku, bili skloniji da poveruju navodima svog sugrađanina-tužioca.

3. Metekkinje na sudu

Budući da je o položaju metekkinja bilo dosta reči u ranijem radu, da bi se izbegla ponavljanja, ovde će biti izložene samo osnovne teze da bi se dobila potpuna slika o metekčkom položaju, gde ulogu nije igralo samo strano poreklo, već i pol.

Metekkinje su bile u dvostruko nezavidnom položaju. One su, pre svega, morale da se bore sa svim stereotipima koje je sa sobom nosio položaj stranca u Atini, a potom su morale da se bore i protiv svih društvenih stega koje su im se nametale samo zato što su bile žene u Atini. Ili, kako je to rekla Gof (Goff): „Atina je bila osnovana na temeljima ekskluzije žena, stranaca (meteka) i robova.”⁴¹

Fokusirajući se samo na njihov položaj pred sudom i procesnu sposobnost, treba napomenuti da je postojala razlika između dve vrste metekkinja: onih koje su imale svoje starešine, (*kyrios*) i onih koje nisu — samostalnih metekkinja. Samostalna žena, žena bez *kyriosa*, bilo je nešto nepojmljivo u građanskom sloju atinskog društva. Svaka

³⁸ S. C. Todd, *op. cit.*, str. 139.

³⁹ M. H. Hansen, *op. cit.*, str. 62.

⁴⁰ A. R. W. Harison (1971), *op. cit.*, str. 11. Svaki metek je morao da ima svog *prostatesa* — atinskog građanina koji je bio prisutan prilikom registracije meteka i koji je bio neka vrsta svedoka i jemca da je metek zaista upisan u registar.

⁴¹ Barbara Goff, *Citizens Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley — LA — London 2004, str. 162.

građanka je *morala* da ima starešinu, a ako joj nije ostao baš niko od punoletnih, muških članova porodice, dodeljivao bi joj se staratelj. Jedini slučaj gde su žene mogle da budu bez starešine jeste među metecima. Dešavalo se da strankinje dođu same u polis u potrazi za boljim životom, te da nađu zaposlenje kao prostitutke ili se prođu kao hetere, obrazovane i prefinjene strankinje koje su uvek bile dobrodošao gost na simpozijumima i u muškim razgovorima. Takve žene su najverovatnije bile same sebi starešine, i od svih žena su imale možda najviše prava i sloboda. Međutim, u jednoj stvari su bile prilično uskraćene i ranjive, a to je upravo njihov položaj na sudu.

Metekinje koje su imale svoje starešine takvih briga nisu imale — sve njihove interese i prava na sudu štiti je upravo njihov starešina — otac, muž, brat ili koji drugi muški srodnik. Samostalne metekinje, s druge strane, nisu imale svog *kyrios*a, a nisu mogle ni da same sebe zastupaju na sudu, zato što nijedna žena nije imala procesnu sposobnost u Atini. Pretpostavlja se da su samostalne metekinje imale svoje *prostatese*, kao što su ih imali i meteci, ali da *prostates* ni u njihovom životu nije imao veću ulogu od garanta metečkog statusa, tj. svedoka da se metekinja registrovala pred organima polisa.⁴² Nedostatak muškog zaštitnika ih je ostavljao izuzetno ranjivim, i jedino što im je preostajalo je da se pouzdaju u dobru volju svojih klijenata ili prijatelja da na sebe preuzmu zadatak odbrane njihovih interesa pred sudom — od pokušaja obične naplate potraživanja, do ozbiljnijih stvari, poput tužbe za nanošenje telesnih povreda, seksualnog nasilja i odbrane u sporu koji je pretio metekinjii oduzimanjem slobode.⁴³ Budući da su odudarale od uobičajene matrice ponašanja žene u Atini, često su posmatrane kao opasne i destruktivne, i „bole su oči” u atinskom društvu, te su zato neretko bile meta zlonamernog progona pred sudovima, gde im se osporavao metečki status, a nekad stavljala na teret i teška krivična dela za koja je bila zaprećena smrtna kazna.⁴⁴

Zaključak

Tod (Todd) je ispravno primetio da su meteci možda mogli društveno da budu superiorniji od građana, ako bi se svojim ugledom, imetkom ili obrazovanjem istakli u društvu, ali to nikada nisu mogli da budu u političkom, pa čak i pravnom smislu.⁴⁵ Ne bi se moglo reći da je metecima pravda pred sudom uvek izmicala i da nikako nisu uspevali da zaštite svoja prava i interese, ali iz postojećih izvora se vidi da je taj put ka pravdi neretko bio otežan, neizvestan i opasan. Iako su bili aktivni učesnici u društvenom životu polisa, iako su

⁴² U. Divac, „Na margini društva: metekinje u antičkoj Atini”, *Harmonius — Journal of Legal and Social Studies in South East Europe*, 2021, str. 49.

⁴³ *Ibid.*, 50–51.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ S. C. Todd, *op. cit.*, str. 173.

doprinosili njegovom boljitku,⁴⁶ oni su, ipak, posmatrani kao stranci, kojima je trebalo da bude dovoljna privilegija to što im je uopšte dopušteno da prebivaju u Atini, a Atina im nikad nije dozvoljavala da zaborave „gde im je mesto”. Bilo im je dato dovoljno da im život u polisu ne bude nemoguć i da se kod njih razvije subjektivni osećaj svojevrsne pripadnosti, ali nedovoljno da bi ikada mogli da dosegnu visine na kojima su počivali građani. Atinska pravda, je, čini se, za meteke bila mač sa dve oštrice.

Literatura

1. Avramović, S, V. Stanimirović, *Uporedna pravna tradicija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2016.
2. De Ste Croix, G. E. M, „Notes on Jurisdiction in the Athenian Empire. I”, *Classical Quarterly* (11/1961), str. 94–112.
3. Divac, U, „Na margini društva: metekinje u antičkoj Atini”, *Harmonius — Journal of Legal and Social Studies in South East Europe* 2021, str. 36–61.
4. Goff, B, *Citizens Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece*, University of California Press, Berkeley — LA — London, 2004.
5. Hansen, M. H, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Norman, University of Oklahoma Press, 1991.
6. Harris, E, ““In the Act” or “Red-Handed”? Apagoge to the Eleven and Furtum Manifestum”, *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens (Essays on Law, Society, and Politics)*, Vol. 10, 2006, str. 373–390.
7. Harrison, A. R. W, *The Law of Athens: Family and Property*, Oxford University Press, Oxford 1968.
8. Harrison, A. R. W, *The Law of Athens: Procedure*, Oxford University Press, Oxford 1971.
9. Lipsius, J. H, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Erster Band, Leipzig, 1905.
10. MacDowell, D. M, *The Law in Classical Athens*, Thames & Hudson, London, 1978.
11. Németh, G, „Metics in Athens”, *Acta Ant. Hung.* 41/2001, str. 331–348.
12. Phillips, D, *The Law of Ancient Athens*, The University Michigan Press, Ann Arbor 2016.
13. Todd, S. C, *The Shape of Athenian Law*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
14. Watson, J, „The Origin of Metic Status in Athens”, *The Cambridge Classical Journal* 56/2010, str. 259–278.
15. Whitehead, D, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge Philological Society, Cambridge 1977.

Izvori

1. Andocides * *Minor Attic Orators I: Antiphon, Andocides*
(prevod na engl. K. J. Maidment).
Cambridge, M. A. — London 1968.

⁴⁶ Dovoljan je samo jedan primer da bi se dočaralo koliko su meteci mogli da ostave traga u Atini — Aristotel je bio metek!

2. Aristotle: * *Aristotle in 23 Volumes*, vol. 20 (prevod na engl. H. Rackham H.), Cambridge, M. A. — London, 1952.
* *Athenaion Politeia* (ed. Kenyon), Oxford, 1920.
3. Demosthenes: * *Demosthenes with an English translation* (prevod na engl. A. T. Murray, Ph. D., LL. D.), Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd, 1939.
* *Demosthenis orationes* (ed. Butcher S. H. and Rennie W.), Oxonii, 1907 and 1921.
* *Demosthenis orationes* (ed. Rennie W.), Oxonii, 1931.
* *Demosthenes with an English translation* (prevod na engl. Norman W. DeWitt, Ph. D., i Norman J. DeWitt, Ph. D), Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd, 1949.
4. Isaeus * *Isaeus with an English translation* (prevod na engl. E. Seymour Forster, M. A), Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd, 1962.
5. Isocrates * *Isocrates, I-III (Isocrates, I-III)* (превод на енгл. G. Norlin), Cambridge, M. A. — London, 1980.
6. Lysias * *Lysias* (prevod na engl. W. R. M. Lamb), Cambridge, M. A. — London, 1930.

Una Divac, LL. M.

UNDER THE AUSCPIES OF THE ATHENIAN JUSTICE: METICS IN COURT

Ancient Athens was famous for its democracy, which the polis protected with every means available. It nurtured the idea that the fruits of democracy were mainly for its citizens to enjoy, and in alignment with that, citizens were the only ones in the polis who had the capacity to exercise the full extent of all civil and political rights. Pericles was the one who set the citizenship law in the middle of the V century B. C, which stated that an Athenian citizen was a person whose both parents were also citizens, excluding, therefore, every individual who only had one Athenian parent. Despite these limitations, many foreigners kept arriving in Athens with the intention of staying there permanently or at least for an extended period. These foreigners slowly became a part of the polis' everyday life, and they were so numerous that Athens legally recognised them and awarded them a special status — *metics*.

Metics, however, lived in Athens with many limitations, and the best way to describe their position is to say that they were somewhere between segregation and integration into Athenian society. While they had more rights than an average foreigner (*xenos*), they lacked other important rights that were available to the citizens, such as political rights and the right to own property. This paper focuses on metics' legal standing in the courts of law and their ability to attain fairness and justice. While many actions were at their disposal to initiate (all the private ones, *dikai*, and probably most of the public, *graphai*), there were some elements which showed that

metics were still seen as lesser than the citizens and were awarded equal treatment only when it was in the interest of the polis (for example, in merchant cases, where it was of great importance that they were resolved fast, in order not to disrupt trade). Unlike citizens who enjoyed protection, metics could have been tortured to extract relevant information, and they also could have been physically dragged into the courtroom by the prosecutor. Additionally, they could have been asked to produce sureties before the magistrate to guarantee they would appear in court on the day of the trial. While treated as more than a common foreigner, they were still legally seen as potentially disloyal and needing firm control. The position was particularly difficult for metic women, who not only had to fight the stereotypes attributed to foreigners but also the difficulties of living as a foreign woman in Athens, where the position of women was anything but enviable.

Key words: foreigners, metics, courts of law, procedural capacity, ancient Athens

O počecima južnoslovenske pravne kulture

Svrha rada je da ponudi jednu od mogućnosti s ciljem otkrivanja identiteta tzv. „slovenske knjige Methodius“, odnosno *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*, koja se pominje u devetoj glavi Ljetopisa Popa Dukljanina. U prvom dijelu rada dat je uvid u državne i društvene prilike na južnoslovenskim prostorima u IX vijeku: prilikom širenja hrišćanske vjere i slovenske pismenosti, Ćirilo i Metodije su bili učesnici i velikog narodnog sabora na kome je navodno krunisan kralj Svetopelek i na kome su utvrđene granice njegove (južnoslovenske) države. Upućujući čitaoce na knjigu koja se zove *Methodius*, pisac Ljetopisa kaže: „Mnoge zakone i dobre običaje ustanovi, koje ako bi ko htio da upozna, neka pročita slovensku knjigu koja se zove *Methodius*; u njoj će naći kakve je sve dobre stvari uredio preblagi kralj”. Potom se, polazeći od pretpostavke da je običajno pravo prvih slovenskih zajednica bilo veoma živo, kao i da se naslanjalo na običajno pravo njihovih pretходnika na ovom prostoru, upućuje na statute primorskih gradova, u prvom redu Dubrovački. Sadržaj knjige *Methodius*, koja bi, ako je zaista postojala, predstavljala prvi zbornik prava Južnih Slovena, morao je biti poznat piscu Ljetopisa, čiji je nastanak vezan za drugu polovinu XII vijeka. S obzirom na to da su statuti primorskih gradova mahom nastajali u XIII vijeku, teško je zamisliti da piscima statuta nije bio poznat i tekst *Liber Methodius*. Stoga, ovaj rad ima za cilj da probudi našu svijest o važnosti pravilnog istraživanja naše pravne historije. Običajno pravo prvih slovenskih zajednica i dalje je u velikoj mjeri nepoznanica, a opterećujuća identitetska klima našeg vremena navodi nas na traženje izvora koji bi predstavljali cjelinu.

Ključne riječi: običajno pravo, Južni Sloveni, Liber Methodius, Duklja, nomokanon

Uvodne napomene

O počecima se pravne kulture na našim prostorima, u istorijskom kontekstu, ne može mnogo toga reći. Ograničenost izvora i druge građe koja bi mogla poslužiti u svrhu saznavanja prvih državno-pravnih ustanova na južnoslovenskim prostorima bio je osnovni argument onih koji su od tog posla odustajali. Međutim, neprocjenjivo arhivsko blago i dalje čega da bude proučeno. Upornost, u smislu trajne volje da se istorija kulturnog razvoja jednog društva sazna, nužan je i sastavni dio takvog poduhvata.

* Asistent na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica; e-mail: emil.mujevic@udg.edu.me.

Primarni izvor saznanja o pravu i pravnoj kulturi onih koji su došli na nekadašnje prostore Ilirikuma jesu statuti primorskih gradova, od kojih ne treba izostaviti: Dubrovački statut iz 1272. godine,¹ Korčulanski statut iz 1214. godine,² Splitski statut iz 1240. godine,³ Kotorski statut iz 1616. godine,⁴ Budvanski statut iz 1346. godine,⁵ Skadarski statut iz prve polovine XIV vijeka,⁶ a s obzirom na cilj ovog rada, iskazujemo žaljenje što duga i burna istorija na našim prostorima nije dozvolila da tekst i barskog srednjovjekovnog statuta ostane sačuvan.

Za Statut grada Korčule bi se moglo govoriti da je među najstarijim pisanim pravnim spomenicima Južnih Slovena.⁷ Ukoliko je zaista nastao 1214. godine, onda je on poslije Ruske pravde iz XI, odnosno XII vijeka, najstariji pravni spomenik svih Slovena.⁸ S obzirom

¹ U izdanju: Valtazar Bogišić, Konstantin Jireček — *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, Monumenta historico-juridica Sclavorum Meridionalium, vol. IX, Zagreb, 1904.

² Datacija Korčulanskog statuta na 1214. godinu činila bi ga najstarijim pisanim pravnim zbornikom Južnih Slovena. Antun Cvitanić smatra da treba biti uzdržan prilikom datiranja Korčulanskog statuta: „Radi unapređenja svojih unutrašnjih društvenih odnosa i zaštite otočke autonomije Korčulani su, navodno, već 1214. godine sastavili statut svoje komune. Sačuvao nam se međutim njegov tekst iz 1265. s kasnijim dopunama i izmjenama” u: Antun Cvitanić, *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Književni krug, Split, 2002. JAZU je 1877. godine objavila tekst Korčulanskog statuta, u redakciji Jaromira Hanela: Jaromir Hanel, *Statuta et Leges Civitatis et Insulae Curzulae (1214–1558)*, Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb, 1877.

³ U izdanju JAZU i Hanelovoj redakciji: Jaromir Hanel, *Statuta et Leges Civitatis Spalati*, Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb, 1878.

⁴ Prvo štampano izdanje Kotorskog statuta objavljeno je 1616. godine po stupanju na dužnost rektora Ivana Delfina, ali je značajan dio Statuta nastao mnogo ranije — prema nekima još u XII vijeku. Iz teksta Odluke o štampanju Statuta saznajemo da su rukopisi kotorskih zakonskih odredaba čuvani u posebnom omotu Statuta i zakonskih odluka i da su bili u veoma trošnom stanju, pa je postojala opasnost da se tokom vremena „izgubi mnogo od toga”. Navedeno prema: Miloš Milošević, Sima Ćirković, *Statut grada Kotora — predgovor*, knj. 2, Kotor, 2009, str. 16–17.

⁵ U izdanju i redakciji: Šime Ljubić, *Statuta et Leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardonae, et Civitatis Insulae Lesinae* Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb, 1882–1883.

⁶ Nevenka Bogojević Gluščević, Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom, Pravni fakultet UCG, 2016. O djelu vidjeti prikaz: Andrej Bracanović, Nevenka Bogojević Gluščević — Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom, *Studia Iuridica Montenegrina*, I/1, 2019, str. 143–147. Takođe o Kotorskom statutu: Nevenka Bogojević Gluščević, Statutarni propisi i pravna praksa u Kotoru u XIV vijeku, *Anali Pravnog fakulteta*, 46, br. 4–6, Beograd, str. 410–428.

⁷ Izuzimajući npr. *Zakon Sudnyj Ljudem*, staroslovenski prevod Ekloge koji je nastao krajem IX ili početkom X vijeka, ali kojem je izvor bilo vizantijsko pravo.

⁸ Petar Strčić, *Korčulanski statut*, Arhivski vjesnik, vol. 31 no. 1, Zagreb, 1987, str. 180.

na značaj ovog pitanja, kako pravni tako i ukupan kulturni značaj, postavlja se pitanje: zašto ne posvećujemo dužnu pažnju našim srednjovjekovnim statutima? Pravni akti tog doba izraz su volje tadašnjih vladara, a običaji i tradicija jednog naroda sastavni su dio svih pravnih akata, pa tako i srednjovjekovnih statuta. Primjera radi, porodični odnosi na području korčulanske komune bili su pod snažnim uticajem crkvenog prava i stare romanske (čitati: romanizovane ilirske) tradicije. Gotovo svi porodičnopravni odnosi u Korčulanskom statutu obilježeni su starim slovenskim pravom koje se ističe starješinstvom roditelja u odnosu na djecu i porodičnom svojinom.⁹

U vezi sa pitanjem koliko je običajno pravo starih Južnih Slovena bilo zastupljeno u statutima primorskih gradova, treba uputiti na radove profesorke Jelene Danilović, koja je upravo ovoj temi posvetila značajnu pažnju.¹⁰ Do svojih je rezultata došla neposrednim ispitivanjem arhivske građe u dubrovačkoj Sponzi. Naime, u predgovoru Dubrovačkog statuta piše da je „Marko Justinijan proučio dubrovačke zakone, razasute po mnogim knjigama, pa je odbacio što je suvišno i prikupio ostale, te je tako sastavio knjigu statuta koju je prihvatilo Veliko i Malo vijeće”.¹¹ Odnos između običajnog prava (*consuetudo, usus* ili *mos*) i Statuta vrlo je složen problem i svodi se na nekoliko osnovnih pitanja: koliko je običajno pravo, pored postojećih zakona, služilo kao izvor za statutarnu kodifikaciju i da li i u kojoj mjeri statut ostavlja da običajno pravo i dalje važi, a u vezi sa ovim koji je udio običajnog prava u važećem pravnom sistemu poslije donošenja statuta.¹²

Na ovom mjestu postavlja se pitanje u kojim su to knjigama bili rasuti dubrovački običaji i zakoni koje je dubrovački kodifikator prikupio radi izrade Statuta? U vezi sa tim, u daljem će radu biti riječi o *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*, navodno prvom južnoslovenskom zborniku prava, koji i hiljadu godina poslije prvog pominjanja svojom zagonetnošću nastavlja da fascinira. Ovaj je zbornik slovenskog prava pomenut u Ljetopisu Popa Dukljanina¹³, srednjovjekovnoj

⁹ A. Cvitanić, *op. cit.*, 598.

¹⁰ Jelena Danilović, Dubrovački statut i *consuetudo*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1–2, Beograd, 1975. O izvorima: Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd, 1912.

¹¹ *Ibid.*, 2. Izvorno glasi: „*Qua propter nos Marcus Justinianus, comes Ragusii, considerantes meditatione frequenti quod statuta Ragusii. per diversos comites actenus diversis temporibus edita, in pluribus libellis dispersa erant. inter se in aliquibus discrepantia, in quibusdam superflua, in nonnullis non modicum defectiva, obscura etiam et confusa: ita quod ex eis plerumque contentionibus et altercationibus diverseque opiniones etiam inter iudices nascebantur*”, V. Bogišić, K. Jireček, *op. cit.*, L. I, cap. I–II, 267.

¹² *Ibid.*

¹³ Poznat i kao Barski rodoslov, *Sclavorum Regnum*, djelo je nepoznatog autora, napisano između 1171. i 1179. godine. Najvažnija izdanja Ljetopisa Popa Dukljanina do danas su: Ferdo Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, LXVII, Srpska kraljevska akademija, Beograd/Zagreb, 1928; Vladimir Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1950; Slavko Mijušković, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Titograd, 1967;

hronici na latinskom jeziku o vladarima južnoslovenskih prostora, onoj koju je najvjerojatnije napisao Grgur, barski biskup u Duklji, u drugoj polovini XII vijeka.¹⁴

1. Kontekst

Dukljanski pisac, bio on Grgur ili ne, u Mošinovom prevodu govori ovako: „*Multas leges et bonos mores instituit, quos qui velit agnoscere, librum Sclavorum qui dicitur Methodius legat; ibi reperiet qualia bona instituti rex benignissimus*”. Odnosno, „Mnoge zakone i dobre običaje ustanovi, koje ako bi ko htio da upozna, neka pročita slavenšku knjigu koja se zove *Methodius*; u njoj će naći kakve je sve dobre stvari uredio preblagi kralj.”¹⁵ Da bismo razumjeli šta je dukljanski pisac ovim upućivanjem kazao, moramo imati uvid u historiju nastajanja prvih južnoslovenskih državnih i pravnih institucija, od kojih se održavanje sabora slovenskih plemena ističe u prvi plan. Naime, za vrijeme kralja Svetopeleka djelovao je solunski „naučitelj” Konstantin, koji je preveo sve svete knjige Starog i Novog zavjeta sa grčkog jezika na slovenski, pa je za Slovence i misu uredio po grčkom načinu.¹⁶ Radi se o periodu kada su na prostorima nekadašnjeg Ilirikuma djelovala solunska braća, Konstantin i Metodije, što se vremenski podudara sa vladavinom „kralja” Svetopeleka. Pri prolasku kroz kraljevstvo Svetopelekovu, djelovali su u okviru misije hristijanizacije Južnih Slovena koji su elemente svoje religije po sinkretističkom obrascu vezali za raniji panteon. Taj raniji panteon, opet, nastajao je po sinkretističkom obrascu nakon rimskog pokoravanja Ilirskog kraljevstva. Nikako ne bismo smjeli, ponavljamo, ove i slične djelove naše zajedničke historije tumačiti s obzirom na savremene granice i vještački, nerijetko zlomisleni osjećaj, koji se naziva nacionalnim osjećajem. Naši prostori su mjesta susreta najznačajnijih kultura u historiji razvoja civilizacije, a takav karakter ona nisu izgubila ni dan danas. Iz tog razloga, pojedini vodeći historičari našeg i doba pretihodnih nekoliko generacija, prema našem mišljenju, pravili su greške u takvom pristupu: uvijek je trenutni nacionalni osjećaj određivao i barem neke crte historijskog sadržaja koji su obrađivali. Vrijeme

Eduard Peričić, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog. Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1991; Lujo Margetić, Poruka i datacija tzv. Ljetopisa Popa Dukljanina, *Croatica Christiana Periodica*, 22, 1998; Danilo Radojević (ur.), *Popa Dukljanina Sclavorum Regnum*, FCJK, Cetinje, 2016, i dr. O pojmu ljetopisa u ovom kontekstu: Čedomir Bogičević, *Crnogorski pravno historijski rječnik*, Službeni list CG, Podgorica, 2010, str. 292.

¹⁴ Vidi: Marko Petrak, *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*, *Glasnik odjeljenja humanističkih nauka*, 4, Podgorica, 2018, str. 113. Ferdo Šišić navodi da je Ljetopis Popa Dukljanina prvi na italijanskom jeziku objavio „benediktinac, Dubrovčanin Mavro Orbini, opat manastira na ostrvu Mljetu”, u djelu „*Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni*”, F. Šišić, *op. cit.*, 29.

¹⁵ V. Mošin, *op. cit.*, 56.

¹⁶ *Ibid.*, 50.

kralja Svetopeleka, Ćirila i Metodija, pa onda i vrijeme Vojslavljevića, ne dozvoljavaju da na taj period istorije gledamo očima savremenog stanovnika Balkana. Da bismo u potpunosti shvatili korijene slovenskog elementa na iliričkim prostorima, moramo pristupiti iz prizme tadašnjeg čovjeka.

Konstantin je svoju misiju hristijanizacije, ali i opismenjavanja Slovena, uspješno sprovodio na tadašnjim prostorima koje je slovenski element u potpunosti zahvatio.¹⁷ Nakon što je, prema nalogu pape Stefana, Konstantin pokrstio i kralja Svetopeleka i njegov narod, došao je u Rim gdje mu je papa, pri ulasku u samostan, dao ime Kiril (Ćirilo).¹⁸ Djelovanje Konstantinovo na južnoslovenskim prostorima predstavlja momenat kada su prostori zapadnog Balkana postajali dijelom civilizacije, odnosno, najveći dometi tadašnjih država i carstava od tog su momenta postali sastavni dio i južnoslovenske kulture. Jezik, koji je osnovna kulturna tvorevina, predstavlja nužan uslov za trajnije uspostavljanje misli o postojanju jednog naroda. Međutim, jezik sam po sebi ne može predstavljati takav uslov, već samo onaj jezik koji se mogao pismom izraziti. To je razlog zbog kojeg je ilirski identitet ostao zagonetan.¹⁹ Ćirilovim djelovanjem, stanovnici Ilirikuma koji su u slovenskom naletu (a prethodno u rimskom i drugima) izgubili svoj identitet, sada su postali sastavnim dijelom novog i jedinstvenog elementa na tom prostoru — slovenskog. Upravo zato što je Ćirilo, zajedno sa bratom, kao i uz djelovanje njihovih učenika, Klimenta i Nauma, razvio južnoslovensku pismenost, taj momenat računamo kao početak naše istorije. Možda bi tu trebalo tražiti uzroke trajnih sukoba na našim prostorima.

U devetoj glavi Ljetopisa navodi se i da je kralj Svetopelek nastojao da se: „obnove uspomene i popišu međe i granice svih oblasti i okružja njegovog kraljevstva, da bi svaka oblast i svako okružje znalo i poznalo svoje međe i granice.”²⁰ Sakupi sve mudre ljude svoga

¹⁷ O tome: Sima Ćirković, *Srbi u srednjem veku*, Idea, Beograd, 1995, str. 20–24.

¹⁸ V. Mošin, *op. cit.*, 56.

¹⁹ Mavro Orbini, dubrovački historičar iz XVI vijeka, piše da nedvosmisleno drži da je „jezik Ilirika bio isti onaj kojim se i danas tamo govori, iako je dolaskom Gota i Slovena donekle izmijenjen. Naime, gdje god starosjedioci nisu sasvim izumrli, uvijek se zadržao prvi i drevni jezik tog kraja, uprkos djelimičnim promjenama, kao što se vidi u talijanskom slučaju, gdje drevni jezik Latina još uvijek postoji, premda iskvaren neprestanim provalama tuđinaca raznih narodnosti u Italiju”, M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Narodne novine, Zagreb, 1999, (izvorno objavljeno 1601), str. 236.

²⁰ U ovom dijelu dukljanski pisac opisuje sazivanje sabora cijelog naroda, od strane kralja Svetopeleka, u ravnici Dalme (*in planitie Dalmae*). Povodom mjesta na kome je održan ovaj sabor, za koji zvanična historiografija ipak nije dala potvrdu, postojala su različita gledišta. Najzastupljenije mišljenje je da je sabor održan na duvanjskom polju, međutim, određeni pisci zastupaju stav da je sabor Južnih Slovena, na kome su utvrđene granice i rješavanje druga značajna državno-pravna i crkvena pitanja, bio u gradu Duklja kraj današnje Podgorice. O tome: Ivan Švear, *Ogledalo Ilirije: Dogodovština Ilirah, za tim Slavinah, a najposle Horvatah i Serbaljah zvanih*, Zagreb, 1840. O značaju narodnih sabora

kraljevstva i govoraše im o tom pitanju, ali se tada ne nađe niko, ko bi mogao dati kralju u toj stvari siguran odgovor. Tada kralj, pun božanske mudrosti, služeći se zdravim razumom, pošalje mudre i plemenite muževe kao poslanike k časnom i apostolskom mužu papi Stjepanu i k caru grada Konstantinopolja Mihajlu, moleći ga i tražeći, da bi se udostojili poslati mu po mudrim muževima stare isprave, u kojima se nalaze popisane međe i granice oblasti i okružja ili zemalja”.²¹

Na ovom mjestu možemo vidjeti da je Svetopelek, vladar Južnih Slovena u IX vijeku, nakon što je narod (ili narodi) kojim je vladao masovno prihvatio hrišćanstvo i tako ušao u red civilizovanih zemalja srednjeg vijeka (što je donosilo veoma značajne povlastice), tražio i od pape, ali i od vizantijskog cara, da mu kroz povelje otkriju nekadašnje granice oblasti kojima je vladao. Međutim, treba istaći jedno zapažanje da je misija solunske braće, povodom ovog pitanja, bila vezana za pokrštavanje samo određenog dijela Svetopelekovog naroda. Ćirilo i Metodije su propovijedali u Moravskoj i Panoniji, a Sloveni su već bili dobrim dijelom primili hrišćanstvo.²² Ali, nije sav narod tada primio hrišćanstvo. Neki su ostali u paganstvu, pa su zbog toga dobili pagansko ime i za teritoriju koju su naseljavali — oblast Neretve.²³ Upravo je zbog tog dijela stanovništva, a koji se vezao za Neretvu, Dalmaciju i Duklju, svenarodni sabor vjerovatno i održan. To je, pretpostavljamo, bio sabor koji je služio definitivnom stavljanju pod slovensku vlast i svih onih koji su je do tada uporno odbijali. Tada se slovensko ime utvrdilo na gotovo cijeloj teritoriji onoga što će se mnogo kasnije nazvati Jugoslavijom. Papini izaslanici, a nakon njih i vizantijski, došli su na teritoriju Svetopelekovu i, pošto se osam dana raspravljalo o crkvenim i četiri dana o svjetovnim stvarima, papin legat Honorije je okrunio Svetopeleka.²⁴ Sada se valja sjetiti riječi Ćedomira Bogičevića: „Mora se imati u vidu da je ondašnja Sveta stolica, na čelu sa papom, stvorila jednu vrstu međunarodne zajednice koja se bezuslovno ima smatrati pretečom današnje moderne međunarodne zajednice. Nekad se ona oslanjala na katolicizam pa je tako samo obuhvatala katoličke države da bi se kasnije oslanjala na kulturu, obuhvativši sve narode”.²⁵

Svi ovi navodi iz devete glave Ljetopisa Popa Dukljanina tiču se svih stanovnika naših prostora, a nikako samo jednog dijela. Razvoj državnih institucija, kao i formiranje prvih trajnijih granica, vezano

u slovenskim društvima: Feodor Taranovski, *Uvod u istoriju slovenskih prava*, Geca Kon, Beograd, 1922, str. 75 i dalje.

²¹ *Ibid.*, 51.

²² O tome: Konstantin Porfirogenit, *O narodima (De Administrando Imperio)*, Mandala, Beograd, 2014, str. 153, 163.

²³ Fran Milobar, *Dukljanska kraljevina*, Crnogorski kulturni krug, Cetinje, 2001, str. 242–243.

²⁴ Lujko Margetić, Liber Methodius i pitanje vrela devete glave Ljetopisa Popa Dukljanina, *Croatia Christiana Periodica*, 46, Zagreb, 2000, str. 2.

²⁵ Ćedomir Bogičević, Pravni poredak Duklje, *Zbornik radova — Vojislavljevići*, Cetinje-Podgorica, 2015, str. 63–64.

je za period održavanja sabora na kome je Svetopelek, navodni južnoslovenski vladar, uveo hrišćanstvo kao zvaničnu religiju za svoje stanovništvo. Međutim, obim ovog rada ne dozvoljava da se dalje zalazi u tu temu. Trebalo bi samo ukazati na Bogišićevo zapažanje: „Govoriti o srodnosti slovenskijeh plemena na ovome mjestu, bilo bi kako vodu u more lijevati, pošto su se već toliki učeni ljudi bavili tim predmetom i dokazali tu srodnost u jeziku, u mišljenju, u ćudi i načinu življenja”.²⁶

2. Običajno pravo

Običajno pravo prvih južnoslovenskih zajednica na tadašnjem prostoru Ilirikuma mora imati, osim svog identiteta, i svoj kontinuitet. Država se tada smatrala za nasljednu svojinu jedne dinastije, a vladari drugih dinastija na nju nemaju pravo. Taj dinastički princip doveden je u Ljetopisu do savršenstva: cijeli niz vladara, kroz 37 koljena, sačinjava u tom dijelu jedno genealoško stablo, jednu dinastiju — od fantastičnog Svevlada (u VI vijeku?) do kraljeva XII vijeka. Lijepo je prikazan i princip starješinstva: između sinova prvenstvo pripada najstarijem (*primogenitus*), ali najstariji u porodici (*senior*) obično nasljeđuje prijesto poslije brata i potiskuje svoje sinovce. Načelo *seniorata* pobjeđuje načelo *primogeniture*.²⁷

Pored navedenog, Solovjev primjećuje da je značajnu ulogu, prema navodima iz Ljetopisa, imao narod, predstavljen na saborima. Narod je o različitim pitanjima odlučivao neposredno: o potvrđivanju vladara, o biranju vladara kada je pitanje o nasljeđivanju prijestola sporno, a ova kombinacija dinastičkog načela s narodnim izborom tipična je za ovo doba istorije slovenskog prava.²⁸

Posebnost običajnog prava svih zajednica kojima je zavladała slovenska „struja” ostala je jedna od prepoznatljivih odrednica svih njihovih kasnijih derivata. Odnosno, sličnost u običajnom pravnom životu svih ovih zajednica jeste temelj njihove ukupne međusobne povezanosti. O nužnosti da običajno pravo bude, prije svega, *dobro*, govori nam dukljanski pisac, upućujući nas na prvi južnoslovenski pravni spomenik tog tipa, svojevrsnu kodifikaciju običajnog prava, *Libri Sclavorum qui dicitur Methodius*. Takav kvalitet običajnog prava, koji se tiče prava kao kulturne tvorevine kojoj je zadatak da u svakoj situaciji bude što bliže svojoj ideji — pravdi, osnov je južnoslovenske pravne kulture. Običajno pravo prvih pismenih zajednica na

²⁶ Valtazar Bogišić, *Izabrana djela — Studije i članci*, tom IV, CID, Podgorica, 2004, str. 293.

²⁷ Aleksandar Solovjev, *Istorija slovenskih prava*, Službeni list SRJ, Beograd, 1998, str. 144.

²⁸ *Ibid.* O nasljednoj vlasti kod Južnih Slovena takođe: Nikola Radojčić, *Srpski državni sabori u srednjem veku*, Posebna izdanja, Društveni i istorijski spisi, knj. 54, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, str. 53.

našim prostorima bilo je rezultat legitimiteta koji mu je narod dao, a u tom se legitimitetu otkrivala slovenska pravda.

Jelena Danilović se u svom radu dotakla ranijih pisanja o običajnom pravu u Dubrovačkom statutu pa je tako uputila jedino na Valtazara Bogišića, koji je, opet, veoma malo pisao o navedenoj temi.²⁹ Ukoliko bismo ispitali arhivsku građu povodom zastupljenosti običajnog prava u Dubrovačkom statutu, vjerujemo da bismo bili mnogo bliže odgovoru na pitanje kakav je bio sadržaj *Liber Sclavorum*. Ako uzmemo u obzir istorijsku pretpostavku da je Ljetopis Popa Dukljanina nastao krajem XII vijeka, kao i pretpostavku da je sadržaj *Liber Sclavorum* bio poznat dukljanskom prezviteru koji je napisao tekst Ljetopisa, a datacija Dubrovačkog i brojnih drugih statuta naših primorskih gradova vezana je uglavnom za XIII vijek, ne ostaje puno prostora da mislimo kako su stanovnici primorskih gradova zaboravili, ili do te mjere izmijenili, svoje običajno pravo po kome su živjeli, a na koje nas glava devet Ljetopisa upućuje. Autor ovog rada smatra da ćemo misteriju sadržaja Metodijeve knjige postepeno rješavati kako bude napredovao rad na otkrivanju arhivske građe koja je vezana za srednjovjekovne statute.

Međutim, vjerovatno je već tada, za vrijeme donošenja srednjovjekovnih statuta, došlo do dubljeg raslojavanja u pogledu pravnih izvora koji su služili tadašnjim zajednicama. Jelena Danilović primjećuje, povodom pitanja zastupljenosti rimske pravne tradicije u dalmatinskim statutima, da je u Splitskom statutu dosljedno primjenjivana terminologija rimskog prava: primjera radi, u Splitskom statutu se ugovor o zakupu uvijek naziva *locatio conductio*, ugovorne strane su *locator i conductor*, dok u Dubrovačkom statutu tih termina nema, a ugovor o zakupu se opisuje sa *terra que datur alteri ad laborandum, vinea data ad laborandum, domus data ad casaticum*, itd.³⁰ Dakle, uticaju rimske pravne tradicije na prostore zapadnog Ilirikuma treba odrediti granice, a s obzirom na to da je tekst Dubrovačkog statuta izraz *narodnog* duha tog doba, a ne usavršene pravne tehnike, mogli bismo biti na tragu tih granica.

3. Šta je *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*?

Prije davanja odgovora na ovo pitanje, a u vezi sa skidanjem vela tajnosti sa devete glave Ljetopisa Popa Dukljanina, najstarijeg pisanog djela ovog tipa u istoriji Južnih Slovena, treba reći da bi bilo kakvo pojedinačno prisvajanje izvora, u odnosu na koje gradimo i iznosimo

²⁹ Izdavačka knjižarnica Gece Kona objavila je 1927. godine Bogišićeve pravne članke i rasprave gdje se može naći i njegov rad o dubrovačkom običajnom pravu: Valtazar Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927. Na strani 51 Bogišić na sljedeći način govori o važnosti običaja: „Znanje prava, koje živi u običaju, neophodno je već i stoga, da bismo mogli objasniti ono, što je ušlo u pisane spomenike”.

³⁰ J. Danilović, *op. cit.*, 10–11.

sopstvene stavove (kakav je Ljetopis Popa Dukljanina), bilo veoma opasno. Takav bi posao trebalo preduzeti nezavisno od shvatanja granica i etničke podjele kakva danas postoji na našim prostorima. Iako od značajnog broja autora osporavan, Ljetopis i dalje ostaje jedino naše detaljno svjedočanstvo o političkoj, pravnoj i kulturnoj posebnosti naših predaka. S obzirom na navedeno, svaki bi čitalac trebalo da bude svjestan neodrživosti teze koja zastupa isključivo slovenski element³¹: današnje zajednice na prostoru koje su mahom u VII vijeku naseljene Slovenima, uključujući i prostore slovenske Duklje, imale su svoju istoriju koja ide daleko u prošlost. Ograničenost izvora, manjak interesovanja od strane onih koji bi trebalo da ga pokažu, kao i istorija stalnih sukoba na našim prostorima nisu dozvoljavali da proučavanju sopstvenog identiteta pristupimo na drugačiji, primjereniji način. Smatramo da je datiranje početka istorije koja se nas tiče na kraj VI i prvu polovinu VII vijeka nove ere veoma pogrešno i da je to jedan od razloga za nemogućnost uspostavljanja trajne misli o jedinstvu različitih naših zajednica.

Još jedan kamen spoticanja u pravilnom pristupu proučavanju ove materije jeste upuštanje u rasprave koje nemaju naučnu, a ni praktičnu vrijednost. O istorijskoj se važnosti i sadržaju naših izvora vjekovima, a najviše u posljednjih nekoliko decenija, govori u okviru analize pojedinih glava djela *De Administrando Imperio*, vizantijskog cara-istoričara Konstantina Porfirogenita. U njima je Porfirogenit iznosio svoja tvrđenja o etničkoj strukturi, između ostalog, i na prostorima koje mi danas naseljavamo: Srbija, Hrvatska, Travunija, Zahumlje, Duklja, itd. Djeluje zapanjujuće nastojanje ogromnog dijela naše istoriografije da fokus svih istorijskih interesovanja bude na tom dijelu.³² Pritom je istoriografija vrlo često bila u službi politike, što

³¹ O dolasku Slovena na prostore Ilirikuma postoji ogromna građa. Ovdje izdvajamo neke: K. Porfirogenit, *op. cit.*, str. 145 i dalje; Konstantin Jireček, *Istorija Srba (do 1537. godine) — Politička istorija*, Naučna knjiga, Beograd, 1952, str. 55 i dalje; Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, BIGZ, Beograd, 1989; Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata (600–1526)*, Marjan, Split, 2004; Stanoje Stanojević, *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zapis, Beograd, 1920, i dr.

³² O problemima domaće istoriografije istoričar Nikola Radojčić kaže: „Njoj se mora mnogo zameriti što nije ozbiljno ni pristupila rešavanju pitanja o odnosima između slovenskih doseljenika i starog stanovništva, kako je to za svoj narod činila, npr. francuska i engleska istoriografija, ne mogu joj se uštedeti prebacivanja što nije proučavala razvoj vladarske vlasti pod uticajem slovenskih tradicija, latinske i grčke okoline i primljenoga Hrišćanstva, što su svi mladi narodi na Zapadu činili, zaista je grešila što nije ispitivala ratničke napore Srba i Hrvata u ranom vremenu njihova državnog života, jer je iz njih izašlo društveno razlikovanje i stvaranje moćnijih državnih formacija, a najteži joj je greh što naše države nije pratila u njihovu razvitku sve do prvih početaka, koji se da osetiti, kako su sve napredne istoriografije činile za osnove država kojih se prošlošću bave. Zamerke su tim opravdanije što se na sva ova pitanja može naći važne i zanimljive građe za odgovor u Barskom rodoslovu...”, Nikola Radojčić, Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku — prema Barskom rodoslovu, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. XV, Skoplje, 1935, str. 3–4.

se ni do danas nije značajno promijenilo. Moglo bi se reći, na osnovu rezultata do kojih je znatan broj historičara koji su se ovom temom bavili došao, da su stanovnici iliričkih prostora ranog, ali i kasnijeg srednjeg vijeka, bili u istim međusobnim odnosima kakvima i danas svjedočimo. Naravno, stvarno stanje nije bilo takvo. Tužno djeluje činjenica da nam je zdrava svijest o zajedništvu, uz strogo uvažavanje posebnosti, bila bliža prije jednog milenijuma, a danas smo od njega veoma udaljeni.

U narednim redovima biće izložene neke od osnovnih teorija povodom toga šta je predstavljala *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*:

U prvi plan ističe se mišljenje pravnog historičara Marka Kostrenčića, koji je prvi ponudio rješenje tog tipa za otkrivanje identiteta *Liber Methodius*. On je smatrao da Metodijevu knjigu treba poistovjetiti sa *Nomokanonom sv. Metodija*, a to svoje tvrđenje zasnovao je na činjenici da Žitije Metodijevo, koje je pisano na staroslovenskom jeziku, na jednom mjestu navodi kako je Metodije, pored prevoda Svetog pisma koje je dovršio uz pomoć svoja dva učenika, preveo još i određeni nomokanon s grčkog na slovenski jezik.³³ Kostrenčićevo mišljenje je danas dominantno kako u našoj, tako i u stranoj pravnoj teoriji.

Međutim, postojala su i druga mišljenja o tome šta bi *Liber Methodius* trebalo da predstavlja. Klaić je smatrao da se radi o zbirci raznih dokumenata i spisa, koji se odnose na pokrajine i njihove međe.³⁴ Neka razmišljanja o navedenoj temi išla su za polaganjem isključivog prava na *Liber Methodius* i njegovu tradiciju.³⁵ Ovdje valja napomenuti i podsjetiti da je svaka isključivost onih koji su naslijedili stare Južne Slovence, u pogledu pitanja koja se tiču najranije pisane historije koju nije stvarao tuđin, uvijek vodila razdoru. Svetopelekovo formiranje države, ukoliko je do toga zaista došlo, tiče se svih današnjih stanovnika Balkana koji govore jezikom istog izvora. Podjednako pravo na *Liber Methodius* imaju svi oni koje Porfirogenit imenuje. Ali, da vidimo koja su još mišljenja postojala o ovom pitanju.³⁶

Hronološki posljednje u nizu različitih gledišta na to šta je predstavljala slovenska knjiga dao je profesor Marko Petrak, koji ukazuje da su stvarnost prisustva *Metodijevog Nomokanona* u to doba, s jedne strane, uz navode pisca Ljetopisa Popa Dukljanina o tome šta je *Liber Methodius* bila, dovoljni da možemo govoriti o, u određenoj mjeri, historijskoj stvarnosti. Petrak ističe da ukoliko je navedena konstatacija tačna, možemo zaključno utvrditi da je jedan od najvažnijih ranih susreta žitelja Duklje (i ostalih susjednih stanovnika) sa rimskom pravnom tradicijom zaista bio direktna posljedica misionarskih

³³ Marko Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest*, Zagreb, 1930, str. 294.

³⁴ Vjekoslav Klaić, Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, *Zbornik Matice hrvatske*, Zagreb, 1925.

³⁵ Luka Jelić, Duvanjski sabor, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Nova serija X, Zagreb, 1909.

³⁶ Najpregledniji prikaz različitih mišljenja o *Liber Methodius* dao je Ferdo Šišić u pominjanom djelu: F. Šišić, *op. cit.*, 126 i dalje.

pregnuća Ćirila i Metodija. Drugim riječima, pomen na *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius* predstavlja zapravo reminiscenciju na prihvatanje najstarije vizantijsko-slovenske pravne zbirke u srednjovjekovnoj Duklji.³⁷

Međutim, Šišić je podatke o *Liber Methodius* smatrao kasnijom glosom nepoznatog glosatora i to je dokazivao time što taj tekst prekida logičku vezu između prethodnog teksta i onoga koji tu glosu slijedi i time što je sadržaj te glose neobičan: ne postoji riječ *methodius*, a pritom do 1100. godine kod nas nije bilo nijednog svjetovnog zapisa, a kamoli čitava knjiga. Autor glose imao je na umu podatke iz Žitija Metodijevog i na osnovu njih stvorio tekst o navodnoj slovenskoj knjizi zvanj *Methodius*.³⁸ Solovjev je, kao i mnogi drugi, odbacio Šišićevu tezu o navodnoj kasnijoj glosi/komentarju, ali dopušta da su možda pri kraju rukopisa Metodijevog Nomokanona bili uvršteni i neki mjesni zakoni, stvoreni na saboru. Međutim, Solovjev upozorava kako je vijest Ljetopisa o *Liber Sclavorum* „dosta maglovita i sporna” da bi se na osnovu nje moglo naslućivati postojanje takve knjige zakona.³⁹ U suštini, Solovjev je ostavio mogućnost da je *Nomokanon Metodijev* bio sadržan u *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*, ali je on to nazvao samo duhovitom pretpostavkom Kostrenčića.⁴⁰ Solovjev upoređuje Rusku pravdu, koja dolazi pri kraju ruskog Nomokanona, sa *Liber Methodius*, te u tom smislu je njegov stav o postojanju posebnih propisa, koji su predstavljali kodifikovano običajno pravo prvih južnoslovenskih zajednica, a koji su bili sastavni dio *Metodijevog Žitija*, za nas veoma važan. Čak i ako bismo sa najvećom rezervom uzeli podatke iz Ljetopisa o *Liber Methodius*, treba se zapitati zašto je uopšte dukljanski pisac iz XII vijeka pominjao dobre zakone i običaje, ustanovljene od „dobrog” kralja, a koji su bili izraženi kroz *Liber Methodius*?

Mi smatramo da se radi o jedinstvenom izvoru saznanja o počecima zakonodavne prakse slovenskih vladara na nekadašnjim iliričkim prostorima, odnosno, o počecima pisanog južnoslovenskog prava. Čak i ako uzmemo da su podaci iz Ljetopisa netačni, da se sabor u ravnici Dalme nije održao, ne možemo negirati ono što je sastavni dio zvanične istorije a što je vezano za djelovanje Ćirila i Metodija na našim prostorima.⁴¹ Ako ne negiramo navode dukljanskog pisca o misiji koju su solunska braća imala kod nas, postavlja se pitanje zašto bismo u startu negirali postojanje i knjige zakona i običaja tog naroda? Drugim riječima, sve i da zaista nije postojala *Liber*

³⁷ M. Petrak, *op. cit.*, 128.

³⁸ L. Margetić, *op. cit.*, 2. Treba pomenuti da je Steindorff, koji je ozbiljno proučavao navedeno pitanje, smatrao da zbirka zakona pod imenom *Methodius* ne postoji, ali pretpostavlja da je sastavljač Ljetopisa naišao na podatak o tome u nekom djelu zapadnog porijekla, i to vjerovatno nekom tekstu bliskom legendi *Tempore Michaelis*, tj. *Legenda Moravica*.

³⁹ A. Solovjev, *op. cit.*, 124–125.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

Sclavorum, kao pravna knjiga za južnoslovensko stanovništvo, činjenica da pisac iz XII vijeka uopšte govori o tome za nas je dovoljna da shvatimo da je postojala praksa zapisivanja običaja u tom vremenu.

Upravo na ovom mjestu treba se sjetiti pomenutog obraćanja Marka Justinijana na početku Dubrovačkog statuta, gdje govori o tome kako je on proučio dubrovačke zakone, razasute po mnogim knjigama, pa je odbacio što je suvišno i prikupio ostale, te je tako sastavio knjigu statuta. Primjera radi, izraz *consuetudo* (običaj) je više puta upotrijebljen u tekstu Dubrovačkog statuta u kontekstu ranije važećeg zakona.⁴² Kako Jelena Danilović i primjećuje, time se nameće pretpostavka da su tekstovi ranijih zakona unijeti u statutarnu kodifikaciju bez izmjena ne samo zato što je kodifikacija rađena brzo, već možda i namjerno, pa i zato da se sačuva pravna terminologija svojstvena svakodnevnoj pravnoj praksi.⁴³ A sve to u namjeri da Statut bude pristupačan građanima Dubrovnika. Na ovom mjestu bi poštovaoci lika i djela Valtazara Bogišića mogli reći da je dubrovačka oblast i ranije davala kodifikatore koji su željeli sačuvati svoju pravnu tradiciju. Zaista je zanimljiva odluka tadašnjeg kodifikatora dubrovačkog prava da u tekst Statuta uvrsti toliko veliki broj slovenskih riječi,⁴⁴ kao npr. babica, meja, vražda, briga, bajula, patakum=potok, zuppa, stanikum (stanak),⁴⁵ mocraticum i druge.⁴⁶ Druga pretpostavka koja se nameće iz ovih zapažanja bila bi da je broj zakona koji su ranije bili postojali, pa su zatim unijeti u Statut, bio znatan, posebno da je već i prije Statuta postojao neki zakon koji je dosta cjelovito regulisao građanski sudski postupak, pa su zatim njegove odredbe preuzete u Statut.⁴⁷ Iako ne treba pretpostaviti da je *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius* bila direktna veza dubrovačkog kodifikatora sa južnoslovenskim običajnim pravom, samim tim što se jedino ona u istoriji pominje kao zbirka zakona i običaja starog slovenskog stanovništva na našim prostorima, možemo pretpostaviti da je neka knjiga takvog tipa zaista postojala i da nije bila ograničena samo na sadržaj Metodijevog Žitija. Proemiji i sadržaj srednjovjekovnih

⁴² O tome: J. Danilović, *op. cit.*, 11–12.

⁴³ *Ibid.*, 13.

⁴⁴ Ovdje moramo pomenuti i statute primorskih gradova koji nisu bili napisani na latinskom jeziku, a prije svega Vinodolski zakonik iz 1288. godine, Poljički statut iz 1440. godine, Vrbanski statut iz 1362/1383, itd. Sačuvana su još i tri statuta pisana glagoljicom, iz gradova Kastva, Veprinca i Mošćenice. Dalja ispitivanja o tome šta je bila *Liber Sclavorum* morala bi temeljno obuhvatiti navedene statute, jer su oni pisani na staroslovenskom jeziku. Uvodni djelovi svih govore o starim običajima i zakonima koji su prikupljeni kako bi se statut donio.

⁴⁵ Stanak je bio specifična vrsta zbora, obično na pograničnom mjestu, radi umirivanja dva zavađena plemena, dvije opštine, dvije zemlje. Može se dešavati i radi rasprave i suđenja parnica među pojedinim ljudima takve dvije političke zajednice. O tome: Valtazar Bogišić, *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927, str. 99.

⁴⁶ J. Danilović, *op. cit.*, 13.

⁴⁷ *Ibid.*

primorskih statuta su mjesta na kojima bi trebalo nastaviti potragu za otkrivanjem misterije oko *Liber Methodius*, a koja bi trebalo da služi na ponos svim jednojezičnim žiteljima savremenog Ilirikuma.

Zaključak

Iako sporan, Ljetopis Popa Dukljanina ostao je jedan od glavnih izvora za naša znanja o razvoju prvih državno-pravnih institucija na južnoslovenskim prostorima. Ukoliko bismo potpuno negirali vjerodostojnost Ljetopisa, to bi značilo, između ostalog, i naše odricanje od legende o Vladimiru i Kosari. Na sličan način bi trebalo posmatrati i legendu o *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius* — prvom pisanom pravnom aktu Južnih Slovena, izgubljenom izvoru koji je neposredni svjedok početaka naše pravne kulture. O izvorima za *Liber Sclavorum* možemo samo nagađati, ali smatramo da od nje do srednjovjekovnih primorskih statuta vodi ravan put, kao što se može i naslutiti na osnovu istraživanja Valtazara Bogišića, Jelene Danilović, Marka Petraka i drugih. Posebna je čast današnjoj crnogorskoj zajednici što, slijedeći nasljeđe kraljevstva Duklje, može s ponosom čuvati i prvu južnoslovensku tradiciju, sadržanu u Ljetopisu Popa Dukljanina. Običajno pravo naših naroda vjekovni je svjedok istih obrazaca u rješavanju praktičnih problema, istog osjećaja o ispravnosti određenih postupaka, kao i istog osjećaja za pravedno i nepravedno. Južnoslovenska pravda sadržana je u običajima naroda kao neposrednom izrazu pravednosti, dok primorski statuti i dalje čuvaju sjećanje na *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius* i vrijeme kad se zadržavala i sopstvena tradicija, uprkos najsnažnijim uticajima sa zapada i istoka.

Literatura

1. Bogićević Č., *Crnogorski pravno istorijski rječnik*, Službeni list CG, Podgorica, 2010.
2. Bogićević Č., Pravni poredak Duklje, *Zbornik radova — Vojislavljevići*, Cetinje-Podgorica, 2015.
3. Bogišić V., Jireček K., *Liber Statutorum Civitatis Ragusii*, Monumenta historico-juridica Sclavorum Meridionalium, vol. IX, Zagreb, 1904.
4. Bogišić V., *Pravni članci i rasprave*, Geca Kon, Beograd, 1927.
5. Bogišić V., *Izabrana djela — Studije i članci*, tom IV, CID, Podgorica, 2004.
6. Bogojević Gluščević N., Statutarni propisi i pravna praksa u Kotoru u XIV vijeku, *Anali Pravnog fakulteta*, 46, br. 4–6, Beograd.
7. Bogojević Gluščević N., *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Pravni fakultet UCG, 2016.
8. Bracanović A., prikaz knjige: *Nevenka Bogojević Gluščević — Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, *Studia Iuridica Montenegrina*, I/1, 2019.

9. Danilović J., Dubrovački statut i consuetudo, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1–2, Beograd, 1975.
10. Jireček K., *Istorija Srba (do 1537. godine) — Politička istorija*, Naučna knjiga, Beograd, 1952.
11. Jelić L., Duvanjski sabor, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Nova serija X, Zagreb, 1909.
12. Kostrenčić M., *Hrvatska pravna povijest*, Zagreb, 1930.
13. Klaić V., Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, *Zbornik Matice hrvatske*, Zagreb, 1925.
14. Ljubić Š., *Statuta et Leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardonae, et Civitatis Insulae Lesinae Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridiolanum*, JAZU, Zagreb, 1882–1883.
15. Margetić L., Poruka i datacija tzv. Ljetopisa Popa Dukljanina, *Croatica Christiana Periodica*, 22, 1998.
16. Margetić L., Liber Methodius i pitanje vrela devete glave Ljetopisa Popa Dukljanina, *Croatica Christiana Periodica*, 46, Zagreb, 2000.
17. Mijušković S., *Ljetopis Popa Dukljanina*, Titograd, 1967.
18. Milobar F., *Dukljanska kraljevina*, Crnogorski kulturni krug, Cetinje, 2001.
19. Milošević M., Ćirković S., *Statut grada Kotora — predgovor*, knj. 2, Kotor, 2009.
20. Mošin V., *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1950.
21. Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd, 1912.
22. Orbini M., *Kraljevstvo Slavena*, Narodne novine, Zagreb, 1999. (izvorno 1601).
23. Petrak M., Liber Sclavorum qui dicitur Methodius, *Glasnik odjeljenja humanističkih nauka*, 4, CANU, Podgorica, 2018.
24. Peričić E., *Sclavorum Regnum Grgura Barskog. Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1991.
25. Porfirogenit K., *O narodima (De Administrando Imperio)*, Mandala, Beograd, 2014.
26. Radojčić N., Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku — prema Barskom rodoslovu, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, knj. XV, Skoplje, 1935.
27. Radojčić N., *Srpski državni sabori u srednjem veku*, Posebna izdanja, Društveni i istorijski spisi, knj. 54, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940.
28. Solovjev A., *Istorija slovenskih prava*, Službeni list SRJ, Beograd, 1998.
29. Stanojević S., *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zapis, Beograd, 1920.
30. Strčić P., *Korčulanski statut*, Arhivski vjesnik, vol. 31 no. 1, Zagreb, 1987.
31. Taranovski F., *Uvod u istoriju slovenskih prava*, Geca Kon, Beograd, 1922.
32. Ćirković S., *Srbi u srednjem veku*, Idea, Beograd, 1995.
33. Ćorović V., *Istorija Srba*, BIGZ, Beograd, 1989.
34. Hanel J., *Statuta et Leges Civitatis et Insulae Curzulae (1214–1558)*, Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridiolanum, JAZU, Zagreb, 1877.
35. Hanel J., *Statuta et Leges Civitatis Spalati*, Monumenta Historico-Iuridica Slavorum Meridiolanum, JAZU, Zagreb, 1878.
36. Cvitančić A., *Iz dalmatinske pravne povijesti*, Književni krug, Split, 2002.
37. Švear I., *Ogledalo Ilirije: Dogodovština Ilirah, za tim Slavinah, a najposle Horvatah i Serbaljah zvanih*, Zagreb, 1840.
38. Šišić F., *Letopis Popa Dukljanina*, LXVII, Srpska kraljevska akademija, Beograd/Zagreb, 1928.

ON THE BEGINNINGS OF SOUTH SLAVIC LEGAL CULTURE

The starting point of this article is to give one of more possibilities for revealing the identity of the „Slavic book of Methodius”, that is, *Liber Sclavorum qui dicitur Methodius*, which is mentioned in cap. IX of the *The Chronicle of Presbyter Diocleas*. In the first part of the work, we provided an insight into the state and social conditions in South Slavic areas in the 9th century: during the spread of the Christian faith and Slavic literacy, Cyril and Methodius were also participants in the great national assembly where King Svetopelek was supposedly crowned and where the borders of his (South Slavic) state were determined. Directing the readers to the book called *Methodius*, the writer of the Chronicle says: „He established many laws and good customs, which if anyone wants to know, he should read the Slavic book called *Methodius*; in it, he will find all the good things arranged by the all-gentle king”. Then, starting from the assumption that the customary law of the first Slavic communities was very alive and rested on the customary law of their predecessors in this area, reference is made to the statutes of coastal cities, primarily Dubrovnik. The contents of the book *Methodius*, which, if it really existed, would represent the first written collection of laws of the South Slavs, must have been known to the writer of the Chronicle, whose creation is related to the second half of the 12th century. Considering that the statutes of the coastal cities were mostly created in the 13th century, it is hard to imagine that the writers of the statutes were not familiar with the text of *Liber Methodius*. Therefore, this paper aims to awaken awareness of the importance of adequately researching our legal history. The customary law of the first Slavic communities is still a mystery, and the burdensome identity climate of our time leads us to look for sources that would represent the whole.

Key words: customary law, South Slavs, Liber Methodius, Dioclea, nomocanon

IZLAGANJA
NA NAUČNIM
I STRUČNIM
SKUPOVIMA

Ustav iz 1963. godine i ustavno sudstvo (dometi i ograničenja)**

1. Društveni i državnopravni okvir u vrijeme uvođenje ustavnog sudstva

Obrada tema iz istorije ustavnosti, u principu, ne pripada onim djelovima pravne književnosti koji izazivaju najviši nivo naučne i stručne pozornosti. Ipak, takav vid pravnog stvaralaštva ima svoje značenje i opravdanost. Jer, promjene uređenja vlasti označavaju i promjene teorijskih i vrednosnih stanovišta, svjedoče o vremenima u kojima „jedan svijet pojmova potiskuje drugi” (Đ. Šušnjić). To posebno važi za analizu najviših pravnih akata, koji su ogledalo modela vladanja i svjedočanstva o nastajanju, opstajanju i nestajanju državnih zajednica. Stoga, analiza ranijih ustavnih tekstova ne treba da bude samo hronološko slaganje ustavnih odeždi, niti suđenje ranijim ustavima, već odgovaranje na upit - koliko su ranija ustavna rješenja bila valjan okvir i mjerilo izgradnje pravnog sistema i činilac usmjeravanja političkih procesa u čijem je središtu pojedinac. Takva polazišta važe i za istoriju ustavnosti u doba jednopartijskih sistema, bez obzira na prirodu i rješenja najviših pravnih akata koji su ih oblikovali i njihovo preplitanje sa ideološkim i političkim postulatima na kojima su počivali.

Sve ovo ima specifičnu dimenziju u analizi ustavnih akata i ostvarivanja načela ustavnosti u jugoslovenskoj federaciji. Ovu složenu državu, sa komunističkim znakom i podznakom odlikovale su česte promjene ustava, bilo da se radi o donošenju novih ustava ili njihovoj reviziji u formi ustavnih amandmana. Kako je pisao Miodrag Jovičić, jedan od doajena komparativne ustavne nauke, tadašnje „ustavne krojačke radionice” radile su „gotovo bez prekida”.¹ Ustave od Druge do Treće Jugoslavije (1946, 1963, 1974) i jedan Ustavni zakon (1953)

* Redovni profesor na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica; e-mail: mladen.vukcevic@udg.edu.me.

** Ovaj prilog predstavlja izlaganje autora na Regionalnoj konferenciji „60 godina od donošenja Ustava iz 1963. godine — pogled iz ugla savremenog prava”, koja je održana u Beogradu, 21. aprila 2023. godine, u organizaciji Pravnog fakulteta Univerziteta Union.

¹ M. Jovičić, *Izabrani spisi, knjiga 6, Promene najčvršćeg ustava*, Beograd, 2006, str. 128.

sadržinski je odlikovala: zasnovanost na načelu jedinstva vlasti;² primat javnopravnih odnosa do krajnje mjere; monopol jedne partije i jednog svojinskog oblika, kao i kraći i ideološki obojen katalog ljudskih prava i sloboda.

Sve je to bilo zaogrnuo u Osnovna načela u kojima su bila sadržana idejno — politička polazišta, inače veoma opširnih ustavnih tekstova, sublimirana u načelu IX („Izražavajući osnovna načela socijalističkog društva i njegovog napretka, ovaj dio Ustava je i osnova tumačenja ustava i zakona, kao i djelovanja svih i svakoga”). Uz to, stil ustavopisca odlikovao se formulacijama koje su izlazile iz okvira pravničke svedenosti i time otvarale prostor za nejasnoće u njihovom tumačenju i primjeni.

Ustav iz 1963. godine nagovještavan je i promovisan kao ustav nove etape razvoja socijalističkog društva. On je trebalo da uobliči ranije promjene u pravnom sistemu (1950 — uvođenje samoupravljanja, 1955 — reformu komunalnog sistema), ali i da označi promjene u federalnom ustrojstvu. U vezi sa tim i drugim ustavnim novitetima je i uvođenje posebnog organa (Ustavni sud) koji bi bio čuvar ustavnosti, odvojen od tri tradicionalne grane vlasti.

Stoga je i Ustavni sud suštinski, a ne oficijelno, zamišljen kao tumač ustava u normativnoj kontroli pravnih akata, ali i rješavanju sukoba nadležnosti koji bi se javljao u federalnom, vertikalnom obliku podjele vlasti. Na taj način, po prvi put u socijalističkom bloku patentirana je nova institucija koja je imala ne samo ulogu tumača i čuvara, već i neke vrste koordinatora u vrednovanju načela ustavnosti. To potvrđuju ovlaštenja Ustavnog suda, ali i praksa po kojoj ne bilježimo niti jednu njegovu odluku koja bi bila upamćena kao značajna prekretnica nekog instituta, novog pristupa u tumačenju pravnih akata ili otvaranja nove dimenzije u razvoju ljudskih prava. Kao da je prvijenac ustanovljavanja ustavnog sudstva u jednoj državi socijalističkog bloka bio rezultat po sebi, bez potrebe da nova institucija zaštite načela ustavnosti doprinese provjetranju, razdrmanju ili preispitivanju postulata na kojima je počivao tadašnji pravni sistem. Čak ni usvajanje ustavnih amandmana iz 1967, 1968 i 1971. godine i uvođenje promjena u konceptu federalizma nije pravno „isprovociralo” ustavno sudstvo na reakciju. Pored standardnih nadležnosti nemamo osvrta na amandmane ni u okviru obaveze ustavnih sudova da prate pojave od značaja za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti. Dakle, izostajala je i deskripcija i preskripcija od strane ustavnih sudova.

Određenja Ustava iz 1963. godine, i ne samo tog socijalističkog ustava, bila su zasnovana na njegovoj „dvostrukoj prirodi” po kojoj je on „povelja društva koje izgrađuje socijalističke društvene odnose”, a istovremeno i konstitutivni akt koji uređuje organizaciju vlasti

² Savezni ustav, kao i republički ustavi iz 1963. godine utemeljili su skupštinski sistem jedinstva vlasti preuzimajući terminologiju iz Ustava Švajcarske iz 1874. godine. Navedeno prema: B. Košutić, M. Vukčević, *Uvod u jurisprudenciju*, Podgorica, 2023, str. 124.

i ljudska prava i slobode. Međutim, u stranoj literaturi ustavno uređenje jugoslovenske federacije, uključujući i uvođenje ustavnog sudstva, nije kvalifikovano samo kao iskorak jedne države humanijeg jednopartizma, već i kao „mikrokosmos najteže rješivih ustavnih problema savremenog svijeta” (O. Gruenvald).

Iste godine kad i savezni, usvojeni su i ustavi socijalističkih republika, a po tadašnjim standardima pravničkog vrednovanja oni su bili epilog materijalnog uspona i neprestanog produbljivanja neposredne socijalističke demokratije kako će to obrazlagati budući, prvi predsjednik Ustavnog suda SFRJ Blažo Jovanović. U kojoj mjeri je građena specifičnost takvog ustavnosudskog koncepta pokazuje i to što se u trotomnom Jovanovićevom djelu (Narodna vlast i ustavno sudstvo, 1983) ne pominje izvorište ustavnosudske funkcije (1803) niti nastanak Ustavnog suda kao institucije (1920), dok se Kelzen pominje samo jednom, u prigodnom govoru za jednu međunarodnu konferenciju. Sa ove distance, ali i iz izučavanja političke istorije Crne Gore, njegovo imenovanje je možda bilo prvi znak o ograničenju dometa ustavnog sudstva. Ta značajna istorijska ličnost (predratni advokat, „gospodin među drugovima”) je prije obnašanja funkcije predsjednika saveznog Ustavnog suda izgubila realnu političku moć u sukobima starog i novog rukovodstva u Crnoj Gori i upućen je da se bavi „strukom”, u smiraju svoje državničke karijere.

Sve navedeno je predvorje teme, jer, bez razumijevanja (društvenog) konteksta nema ni razumijevanja (pravnog) teksta, posebno u državama koje su imale ili imaju hendikep konstitucionalne demokratije. Ipak, i u tim uslovima ustavno sudstvo, pored pravnih, ima i druge, mada sužene domete, usmjerene na izgradnju i funkcionisanje konkretnog društva. I tada, i takva „interpretacija ustava” može, s jedne strane, biti činilac demokratizacije i stabilizacije političkih odnosa, a s druge, može se posmatrati i kao način opravdanja jednog režima i njegov dekor. Jugoslovensko iskustvo ide u prilog ovoj drugoj ulozi.

2. Bitna obilježja ustavnosudskog modela po Ustavu iz 1963. godine

Do 1963. godine, kontrola ustavnosti na nivou savezne države (FNRJ) vršena je u okviru parlamenta, u obliku vansudske kontrole ustavnosti. Polazište ovakvog modela je označavanje parlamenta kao suverenog organa čije odluke drugi organi ne mogu preispitivati, osim njega samog, po cijenu da bude sudija u sopstvenoj stvari.

Saglasno odredbama Ustava FNRJ iz 1946. godine Prezidijum Narodne skupštine vršio je ocjenu saglasnosti zakona federalnih jedinica sa saveznim ustavom i saveznim zakonima. Ocjena od strane Prezidijuma podlijevala je naknadnoj potvrdi od strane Savezne skupštine, i to na zahtjev Savezne vlade, prezidijuma narodnih skupština federalnih jedinica, Vrhovnog suda FNRJ, Javnog tužioca FNRJ

i po sopstvenoj inicijativi. Takva vrsta (samo)kontrole bila je uopštena i nedovoljna, a u uslovima sistema jedinstva vlasti i skupštinskog sistema nije mogla biti efikasna i objektivna. To najbolje potvrđuje činjenica da ovakav vid kontrole ustavnosti suštinski nikada nije uspostavljen. Poslije toga, Ustavnim zakonom iz 1953. godine ukinut je Prezidijum Narodne skupštine i kontrola je povjerena Komisiji za tumačenja zakona Savezne narodne skupštine. I ovaj model zaštite principa ustavnosti u praksi se pokazao nedjelotvornim, budući da za 10 godina njegovog važenja nijedan zakon nije bio predmet ocjene ustavnosti.³

Početak ustavnog sudstva, kako je navedeno, bilježi se od 1963. godine, kada je SFRJ (u prednacrtu ustava FSRJ) ustavne sudove uvela na saveznom nivou i na nivou federalnih jedinica.⁴ Možda je promjena naziva države sadržana u prednacrtu njenog ustava, kada su oznake „federalna” i „socijalistička” zamijenile mjesta, bila nagovještaj promišljanja koja će dovesti do amandmanskih promjena u odnosima u federaciji. Drugim riječima, kada je nešto „federalno” postoji prepoznatljiv standard, ali kada je to „socijalističko federalno” ono otvara put novih oblika inženjeringa u jednoj složenoj državi. Stoga bi bilo zanimljivo produbljivanje pogledati arhivsku građu iz vremena izrade ovog ustava, mada ne samo po ovom pitanju.

Međutim, dometi ustavozaštitne funkcije Ustavnog suda bili su različiti u tri decenije njegovog trajanja, ali nikada u ravni savremene, centralizovane kontrole ustavnosti u savremenoj Evropi. Ustavna nauka je u tom periodu, u najvećoj mjeri, isticala „samoniklost” i specifičnost ustavnog sudstva u okviru koncepta „socijalističke ustavnosti” i njegove značajne domete.⁵ Izuzeci su šira i utemeljena sagledavanja koja su prethodila usvajanju ustavnih rješenja kakvo je Krbekovo „Ustavno sudovanje” ili Lukićeva razmatranja o odnosu redovnog i ustavnog sudstva, koja nas i danas okupiraju povodom postupka odlučivanja po ustavnoj žalbi. Tako smo govorili mi o sebi, neko ideološki obojenije, neko naučno utemeljenije. Mozaik sagledavanja ustavnosudskih novina treba dopuniti i stavovima stranih autora. Možda je domete ustavnog sudstva, u društvima kakvo je bilo i naše u vrijeme donošenja ustava iz 1963. godine, najbolje iskazao K. J. Fridrih u svojoj „Konstitucionalnoj demokratiji” riječima da ustavni sudovi „mogu biti od vrijednosti i u takvim uslovima tj. pod vladavinom komunista”.

Po uzoru na usvajanje ranijih ustavnih tekstova i donošenju Ustava iz 1963. prethodila je široka društvena debata o njegovim rješenjima,

³ R. M. Đuričanin, *Ustavni sud Crne Gore, 1963–2001*, Cetinje, 2001, str. 31–32.

⁴ O dilemama prilikom oblikovanja i razlozima uvođenja ustavnog sudstva u Ustav SFRJ iz 1963. godine detaljnije u: R. Bojović, Pitanje zaštite ustavnosti i zakonitosti s posebnim osvrtom na neke odredbe u prednacrtima Ustava FSRJ i republičkih ustava, *Pravni zbornik*, br. 2–3/1962, str. 1–4, i S. Blagojević, *Ustavno sudstvo i ustavni sistem*, Podgorica, 1986, str. 71–103.

⁵ S. Blagojević, *op. cit.*, str. 11.

kako uoči usvajanja tako i u prvim godinama njegove primjene. Značaj uvođenja ustavnog sudstva sezao je do mjere da je isticano njegovo „integracijsko dejstvo” koje su apostrofirali partijski lideri, a koje bi trebalo da dobija na značaju, posebno u posttitovskom periodu.⁶ Osim „prorađivanja materijala” na partijskim skupovima i sjednicama Socijalističkog saveza kao „najšireg fronta organizovanih socijalističkih snaga” rasprava je vođena i na stranicama stručnih časopisa. Takvu praksu bilježimo i u uređivačkoj politici Pravnog zbornika, glasila Udruženja pravnika Crne Gore, čiju 90. godišnjicu izlaženja obilježavamo ove godine. Presjek radova kojima su na stranicama Zbornika obrađivana nova ustavna rješenja predstavlja središte mog interesovanja, i to je jedna od odrednica koju sam uvrstio u monografiju „Ustavne teme na stranicama Pravnog zbornika”.⁷

Danas to ne činim u vidu hronoloških naznaka, već sa namjerom da prikažem otvorena pitanja koja su se javljala pred ustavotvorcima i neposredna iskustva u primjeni novousvojenih ustavnih rješenja. Smatram da je uporedna analiza tadašnjeg i današnjeg modela kontrole ustavnosti adekvatan pristup za predočavanje dometa i ograničenja ustavnosudskih rješenja iz 1963. godine. Ovakav pristup se ne sastoji samo u poređenju pojedinih ustavnih odredbi sa distance od 60 godina, već u analizi ključnih obilježja koja se odnose na materijalnu i funkcionalnu ravan položaja ustavnih sudova i onoga što danas nazivamo aktuelno vršenje ustavnosudske funkcije. To će otvoriti i (ne)utemeljenost stava da je „ustavna pozicija i uloga ustavnih sudova kod nas od početka postavljena na najboljim tradicijama evropskog ustavnog sudstva”.⁸

U dijelu prvom, glavi VII Ustava SFRJ iz 1963. godine (članovi 145–159) utvrđeni su principi ustavnosti i zakonitosti, a dio njih se neposredno odnosi na ustavni sud Jugoslavije. Tako je saglasno članu 146 staranje o ustavnosti i zakonitosti dužnost sudova i drugih državnih organa, organa društvenog samoupravljanja i svakoga ko vrši javne ili druge društvene funkcije, dok ustavni sudovi, kao nosioci zaštite ustavnosti, obezbjeđuju i zakonitost u skladu sa ustavom. Princip hijerarhije pravnih akata utvrđen je na način da: svi propisi i drugi opšti akti moraju biti u saglasnosti sa Ustavom Jugoslavije, a svi propisi i drugi opšti akti koji se donose u republici moraju biti u saglasnosti i sa republičkim ustavom; republički ustav ne može biti u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije, a republički zakon mora biti u saglasnosti sa saveznim zakonom; svi ostali propisi i drugi opšti akti koje donose državni organi moraju biti u saglasnosti sa zakonom, statuti društveno-političkih zajednica, dok statuti i drugi opšti akti radnih i drugih samoupravnih organizacija, moraju biti u saglasnosti sa ustavom i zakonom; ukoliko je republički ustav u suprotnosti

⁶ M. Damaška, *Domovina*, Zagreb, 2019, str. 87–88.

⁷ M. Vukčević, *Ustavne teme na stranicama Pravnog zbornika (1933–2017)*, Podgorica, 2018.

⁸ R. M. Đurićanin, *op cit.*, str. 5.

sa Ustavom Jugoslavije, primijenice se Ustav Jugoslavije, a ako republički zakon nije u saglasnosti sa saveznim zakonom, primijenice se do odluke Ustavnog suda Jugoslavije savezni zakon u slučajevima kada sud smatra da zakon koji treba primijeniti nije u saglasnosti sa ustavom, predložiće nadležnom vrhovnom sudu da pokrene postupak za ocenjivanje saglasnosti tog zakona sa ustavom.

U členu 150 Ustava utvrđeno je da ustavni sudovi odlučuju o saglasnosti zakona sa ustavom i o saglasnosti drugih propisa i opštih akata sa ustavom i zakonom, kao i da saglasno zakonu, pružaju i zaštitu prava samoupravljanja i drugih osnovnih sloboda i prava utvrđenih ustavom, kad su ove slobode i prava povrijeđeni pojedinačnim aktom ili radnjom, a nije obezbijedena druga sudska zaštita. U narednom členu Ustava utvrđen je odnos Ustavnog suda Jugoslavije sa drugim (saveznim i republičkim) državnim organima u sprovođenju njegovih odluka.⁹

Ustavom je u drugom dijelu, u glavi XIII, u členu 241 utvrđena nadležnost Ustavnog suda Jugoslavije, po kojoj on: 1) odlučuje o saglasnosti zakona sa Ustavom Jugoslavije, 2) odlučuje o saglasnosti republičkog zakona sa saveznim zakonom, 3) odlučuje o saglasnosti drugih propisa i drugih opštih akata organa i organizacija sa Ustavom Jugoslavije, saveznim zakonima i drugim saveznim propisima, 4) rješava sporove o pravima i dužnostima između federacije i republike, između republika i između drugih društveno-političkih zajednica sa teritorija raznih republika, ako za rješavanje takvih sporova zakonom nije predviđena nadležnost drugog suda, rješava sporove o razgraničenju između republika, 5) rješava o sukobu nadležnosti između sudova i saveznih organa, kao i između sudova i drugih državnih organa sa teritorija raznih republika, 6) vrši i druge poslove koji su mu stavljeni u nadležnost ovim ustavom ili saveznim zakonom, u skladu sa ovim ustavom utvrđenim pravima i dužnostima federacije.

Iz spiska je evidentno da su postojala otvorena vrata, ne samo za uobičajeno bliže uređivanje, već i za dekonstitucionalizaciju nadležnosti Ustavnog suda, što je i učinjeno, prvenstveno Zakonom o ustavnom sudu. Takođe, zadržana je i uloga Skupštine u postupku normativne kontrole, koja je postojala od početka osmišljavanja ove

⁹ Član 151 Ustava utvrđuje da: „Savezno izvršno vijeće ima pravo da do odluke Ustavnog suda Jugoslavije obustavi izvršenje propisa ili drugog opšteg akta republičkog izvršnog vijeća koji je u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije ili saveznim zakonom. Republičko izvršno vijeće ima pravo da do odluke ustavnog suda obustavi izvršenje propisa ili drugog opšteg akta opštinske ili sreske skupštine ili nekog njihovog organa koji je u suprotnosti sa ustavom ili zakonom. Ako republičko izvršno vijeće ne obustavi takav propis ili akt, koji je u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije ili saveznim zakonom, to može učiniti Savezno izvršno veće. Opštinska skupština ima pravo da do odluke ustavnog suda obustavi izvršenje opštih akata samoupravne organizacije koji su u suprotnosti sa ustavom ili zakonom. Zakonom se može predvidjeti da izvršenje opštih akata određenih samoupravnih organizacija obustavlja pod istim uslovima organ druge društveno-političke zajednice”.

institucije, odnosno u članu 221 stav 3 Prednacrta Ustava FSRJ (kasnije promijenjeno u SFRJ). Tako je utvrđeno da Ustavni sud daje Saveznoj skupštini mišljenje o tome da li je republički ustav u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije, čime je inaugurisan specifičan oblik (vezane, uslovljene) kontrole ustavnosti. I dalje, kad Ustavni sud Jugoslavije utvrdi da savezni zakon nije u skladu sa Ustavom Jugoslavije, Savezna skupština dužna je u roku od šest mjeseci od dana objavljivanja odluke Ustavnog suda dovesti taj zakon u sklad sa Ustavom. Ako Skupština u ovom roku ne dovede savezni zakon u sklad sa Ustavom Jugoslavije, prestaje da važi taj zakon odnosno njegove odredbe koje nisu u saglasnosti sa Ustavom, što će Ustavni sud Jugoslavije svojom odlukom utvrditi. Ako u slučaju nesaglasnosti republičkog zakona sa saveznim zakonom Ustavni sud Jugoslavije utvrdi da savezni zakon nije u skladu sa Ustavom Jugoslavije, odlučiće da se do donošenja konačne odluke o tome ne primjenjuju odredbe saveznog zakona koje nisu u saglasnosti sa Ustavom.

Takođe, u narednom članu bilo je utvrđeno da kada Ustavni sud utvrdi da republički zakon nije u saglasnosti sa Ustavom Jugoslavije ili sa saveznim zakonom, republička skupština dužna je u roku od šest mjeseci od dana objavljivanja odluke Ustavnog suda Jugoslavije republički zakon dovesti u sklad sa Ustavom odnosno sa saveznim zakonom. Ako republička skupština u ovom roku ne dovede republički zakon u sklad sa Ustavom Jugoslavije ili sa saveznim zakonom, prestaje da važi taj zakon odnosno njegove odredbe koje nisu u saglasnosti sa Ustavom ili sa saveznim zakonom, što će Ustavni sud utvrditi svojom odlukom. Kad Ustavni sud Jugoslavije utvrdi da republički zakon nije u saglasnosti sa Ustavom Jugoslavije ili sa saveznim zakonom, odlučiće da se, do donošenja konačne odluke o tome ne primjenjuju odredbe republičkog zakona koje nisu u saglasnosti sa Ustavom ili sa saveznim zakonom. Ustavni sud može republički zakon odmah ukinuti ako su njime očigledno povrijeđena prava federacije. Ovakva (sužena) ovlašćenja Ustavnog suda opravdavana su stavom da njegov zadatak „nije da kruto ocjenjuje ustavnost i zakonitost” i donosi odluke o poništavajuće i ukidajuće odluke.¹⁰ S druge strane, ustavna nauka je protokom vremena otvoreno kritikovala ovakvo rješenje navodeći da je „načelo savezne ustavnosti na ovaj način očigledno okrnjeno”.¹¹

Za razliku od zakona, kad Ustavni sud utvrdi da drugi propis ili drugi opšti akt nije u saglasnosti sa Ustavom ili sa saveznim zakonom, on je imao pravo da poništi ili ukine propis ili drugi opšti akt.

Dakle, Ustavni sud federacije vršio je i ulogu svojevrsnog koordinatora ocjene ustavnosti. Jer, ukoliko je pokrenut postupak za ocjenjivanje ustavnosti ili zakonitosti propisa ili drugog opšteg akta koji

¹⁰ Đ. M. Spasojević, Princip ustavnosti i zakonitosti i njegovo obezbjeđenje u našem ustavnom sistemu sa posebnim osvrtom na Ustavni sud Jugoslavije, *Pravni zbornik*, br. 3/1964, str. 35.

¹¹ M. Jovičić, *op. cit.*, str. 233.

je u isto vrijeme protivan Ustavu Jugoslavije ili saveznom zakonu i republičkom ustavu ili republičkom zakonu, kontrolu ustavnosti i zakonitosti vrši republički ustavni sud, ocjenjujući samo saglasnost tog propisa ili opšteg akta sa republičkim ustavom ili republičkim zakonom. Ako republički ustavni sud odluči da je propis ili opšti akt saglasan sa republičkim ustavom ili republičkim zakonom, dostaviće predmet Ustavnom sudu radi ocjenjivanja saglasnosti propisa ili opšteg akta sa Ustavom Jugoslavije ili saveznim zakonom. Osim toga, Ustavni sud je mogao pokrenuti postupak za ocjenjivanje ustavnosti ili zakonitosti propisa ili opšteg akta i prije završetka postupka pred republičkim ustavnim sudom, ako su tim propisom ili opštim aktom očigledno povrijeđena prava federacije (član 248 Ustava).

Sve ovo upućuje na složenost ustavnog rebusa kojim je trebalo očuvati sistem jedinstva vlasti oličen u Skupštini i o izazovima hoda od Prednacrtu do usvojenog teksta.¹²

U sistematici Ustava iz 1963. godine, izdvojeno od nabiranja nadležnosti Ustavnog suda, navedene su danas standardne nadležnosti ustavnih sudova koje slove kao odlučivanje o ustavnoj žalbi i praćenje pojava od značaja za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti. U okviru toga preteča današnje ustavne žalbe je pravo Ustavnog suda SFRJ da odlučuje o zaštiti „prava samoupravljanja” kao jedne vrste zbirnog prava, i drugih osnovnih sloboda i prava utvrđenih ovim ustavom, kad su te slobode i prava povrijeđeni pojedinačnim aktom ili radnjom od strane organa federacije i u drugim slučajevima koje odredi savezni zakon, a nije obezbijeđena druga sudska zaštita (član 241 stav 2). Pomenuti uslov da „nije obezbijeđena druga sudska zaštita” je svojom restriktivnošću u praksi dovodio do nedjelotvornosti pravnog sredstva kojim se tražila zaštita prava samoupravljanja i drugih sloboda i prava utvrđenih Ustavom.¹³ Praćenje pojava od interesa za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti bilo je, takođe, utvrđeno van izričitog nabiranja nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije (član 242 Ustava). U vršenju ove funkcije Ustavni sud je, pored ostalog, davao Saveznoj skupštini mišljenje i predloge za donošenje zakona i preduzimanje drugih mjera radi obezbjeđivanja ustavnosti i zakonitosti i zaštite prava samoupravljanja i drugih sloboda i prava građana i organizacija.

Citirani normativni pristup i njegova nedorečenost bili su predmet rasprava u stručnoj javnosti, i to nakon prve godine primjene ovog ustavnog rješenja, ali na nivou opisa a ne i predlaganja drugačijeg modela.¹⁴ Takođe, utvrđeno je i pravo Ustavnog suda da u određenim slučajevima daje tumačenja odredbi zakona i drugih propisa, odnosno kada „nađe da zakon ili drugi propis nije u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije ili saveznim zakonom, može povodom primene

¹² R. Bojović, *op. cit.*, str. 1–4.

¹³ O restriktivnosti ovakvog uslova u postupku po ustavnoj žalbi detaljnije u: M. Vukčević, *Komentar Ustava Crne Gore*, Podgorica, 2021, str. 371–372.

¹⁴ Đ. M. Spasojević, *op. cit.*, 30–32.

tog propisa utvrditi odlukom njegov smisao koji odgovara Ustavu odnosno saveznom zakonu” (član 250 Ustava).

U članu 243 Ustava su, pored sastava Ustavnog suda i mandata njegovih sudija, bili utvrđeni i slučajevi inkompatibilnosti u vršenju funkcije ustavnih sudija, imunitetske zaštite, kao i razlozi za njihovo razrješenje. Primjetno je da razlozi za njihovo razrješenje nijesu predstavljali primjerena lična jemstva njihove nezavisnosti, u prvom redu što nijesu bili utvrđeni isključivo u Ustavu, već je je ustavna odredba upućivala da se to može učiniti samo saglasno (saveznom) zakonu.

U procesnoj ravni ovlašćenja Ustavnog suda su, takođe, bila limitirana prirodom političkog sistema. U prvom redu, činjenicom da postupak normativne kontrole nije mogao pokrenuti određeni broj poslanika već predstavnička tijela u cjelini (Savezna skupština, republičke skupštine i skupštine društveno-političkih zajednica). Predlog za pokretanje postupka bio je razvrstan na predlagače koji su bili „dužni” da pokrenu postupak i one koji su „mogli” da to učine, dok je postojao širi krug subjekata koji su imali pravo podnošenja inicijative za ocjenu ustavnosti i zakonitosti. U praksi su ovakva rješenja izazivala nedoumice, ali i predloge da se uvođenjem novih instituta takvo stanje prevlada. Tako je predlagano uvođenje „uslovnog predloga” za pokretanje postupka normativne kontrole, koji bi imao „karakter inicijative za pokretanje postupka s tim što bi, pod određenim uslovima, dobio karakter formalnog predloga o kome bi se rješavalo na raspravi uz učešće javnosti i učesnika i uz obezbjeđenje principa kontradiktornosti”.¹⁵

Usložnjavanju postupka pred saveznim i republičkim ustavnim sudovima doprinosila je i činjenica da je krug ovlašćenih predlagača bio na različit način utvrđen u ustavnim i zakonskim tekstovima na nivou republika.

3. *Zaključne ocjene*

Jubileji nerijetko prelaze u omaže ljudima ili aktima, kakav je ovdje slučaj, ali njihova patina obavezuje na objektivan sud. Stoga, sumirajući društvene i političke okolnosti u vrijeme uvođenja ustavnosudske funkcije Ustavom iz 1963. godine, ustavna i zakonska rješenja kojima je ona oblikovana, i praksu u kojoj je ostvarivana, mogu se izvesti sljedeći zaključci:

— Uvođenje ustavnog sudstva bilo je predložak za teze o humanijem jednopartizmu i socijalističkoj demokratiji kao korektivima načela jedinstva vlasti, ali ne do mjere da je to, u praksi Suda, dovodilo u pitanje njegove osnovne odrednice;

— Ustavnosudski model jugoslovenske federacije imao je ograničene domete u poređenju sa centralizovanim, „kelzenovskim” modelom

¹⁵ Đ. M. Spasojević, *op. cit.* str. 29–30.

kontrole ustavnosti kakav poznaje savremena ustavnost i države nastale disolucijom jugoslovenske države.

— Savezni ustavni sud u vrijeme važenja ustava iz 1963. godine nije donosio odluke kojima bi se značajnije oblikovalo ili interpretiralo federalno načelo, već je „dogovorna ustavnosudska politika” izmješšana na politički teren;

— Ustavna određenja o Ustavnom sudu (na saveznom i nivou federalnih jedinica) ostavljala su značajan prostor za njihovu dekonstitucionalizaciju i na taj način otvarala mogućnost za ugrožavanje jemstava nezavisnosti Ustavnog suda (individualnih, funkcionalnih i materijalnih);

— Nedorečenost ustavnih rješenja i praksa ustavnog sudovanja ogledala se na više načina ali primarno u sljedećem: 1) savezni ustavni sud nije mogao kasirati odredbe republičkih ustava za koje bi utvrdio da su suprotne saveznom ustavu, a to nijesu mogli činiti savezni i republički ustavni sudovi u odnosu na republičke zakone, i 2) ustavni sudovi nijesu mogli obezbijediti djelotvornu zaštitu prava i sloboda pojedinaca u slučaju kada su ona povrijeđena pojedinačnim aktom ili radnjom državnih organa, odnosno nije postojalo pravno sredstvo koje bi bilo ekvivalent današnjoj ustavnoj žalbi;

— I pored navedenih nedorečenosti (materijalnopravnih i formalnopravnih) vršenje ustavnosudske funkcije u vrijeme važenja ustava iz 1963. godine, imalo je i pozitivnih odjeka: 1) preventivni uticaj vršenja ustavnosudske funkcije na kvalitet zakonodavne produkcije, odnosno na veću pozornost zakonopisaca prilikom oblikovanja društvene stvarnosti, i 2) lakši prelaz država proisteklih iz bivše jugoslovenske federacije na savremeni ustavnosudski koncept, kao posljedica postojanja ustavnosudske tradicije sa svim njenim ograničenjima.

Na kraju, vraćam se uvodnoj rečenici - izučavanje ranije važećih ustavnih akata nema samo akademsko opravdanje, već je korpus ustavnosudske prakse, uključujući i onaj dio koji ima političke uzroke i refleksije, u određenoj mjeri koristan za analizu problema sa kojima se suočavamo i u našoj ustavnoj svakodnevi.

PRIKAZI

Anikó Raisz (ed.), *International Law from a Central European Perspective*,
Central European Academic Publishing,
Miskolc, Budapest, 2022.

Ukoliko cilj nauke shvatamo kao sredstvo kojim se obezbjeđuje objektivan opis i objašnjenje pojava u svijetu, onda za knjigu *International Law From a Central European Perspective* možemo reći da je njen sadržaj determinisan nekim od najznačajnijih savremenih međunarodnopravnih pitanja kojima autori - objašnjavajući problematiku i preispitujući rješenja današnjeg međunarodnog prava - pristupaju iz ugla centralnoevropskog istorijskog i političkog konteksta. Knjigu, koja služi kao literatura studentima doktorskih studija, izdao je 2022. godine u Miskolcu (Mađarska) *Central European Academic Publishing*, a njena urednica je *Anikó Raisz*, profesorica na Univerzitetu u Miskolcu. Knjiga ima oko tri stotine strana, a sačinjena je od dvanaest poglavlja jer obuhvata dvanaest različitih tema, koje obrađuje isto toliko autora.

Iz vizure centralnoevropskog i istočnoevropskog političkog i istorijskog okvira, pri čemu se misli na države čije teritorije su činile nekadašnju Austrougarsku, *Raisz* u uvodu knjige napominje da je ostalo mnogo nerazjašnjenih pitanja koja danas impliciraju različite probleme u međunarodnopravnim odnosima. *Raisz* objašnjava da je nekom ko ne dolazi sa ovih prostora neshvatljivo zašto nije moguće prevazići etničko-teritorijalno-lingvističkih trvenja, kao i zašto se insistira na zaštiti manjina, dok se istovremeno zauzima blagonaklon odnos prema generatorima narušavanja nacionalnih i ekonomskih interesa država sa ovog podneblja.

S obzirom na prisustvo ovakvih ili sličnih političkih i istorijskih antagonizama u dijelu Centralne i Istočne Evrope, ne čudi što urednica knjige za prvo poglavlje bira temu *Constitutional Identity*, koja je od posebne važnosti za države koje pripadaju ovom regionu. Autor prvog poglavlja, profesor *Bertrand Mathieu* sa Univerzitetu u Sorboni, navodi da je ustavni identitet kategorija koja korespondira sa fundamentalnim elementima nacionalnog identiteta koji su inkorporirani u ustavu određene države, kako bi se određena politička zajednica mogla identifikovati kao posebna. Međutim, uzevši u obzir tokove globalizacije koja ima tendenciju marginalizacije nacionalnih identitetskih posebnosti, *Mathieu* kritički pristupa raspravi o prirodi

* Asistent na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta Donja Gorica; *e-mail*: jovan.jablan@udg.edu.me.

i mjestu nacionalnog i/ili ustavnog identiteta u okvirima međunarodnog prava, a naročito nadnacionalnih pravnih sistema, kakva je Evropska unija koja danas pretenduje da pravnim i političkim sredstvima stvori jednolični evropski identitet, zanemarujući svoje načelo promovisanja i odbrane nacionalnih (kulturoloških) posebnosti država članica. Shodno tome, sagledavajući nacionalni identitet kao pojavu koja generiše kooperaciju, ali i otpor tendencijama jednoličnog identiteta u nadnacionalnom pravnom poretku, Mathieu raspravlja o novim mehanizmima koji bi prevazišli pomenutu dihotomiju i osigurali promovisanje zajedničkih vrijednosti, ali i zaštitu onih vrijednosti koje su ukorijenjene u nacionalnim i/ili ustavnim identitetima država članica.

Sljedeća tema je *State Succession*, koju u okviru drugog poglavlja knjige obrađuje profesor u penziji Univerziteta u Novom Sadu *Rodoljub Etinski*. Autor najprije daje koncizan i sveobuhvatan pregled izvora međunarodnog prava u pogledu pitanja sukcesije država, nakon čega razmatra osnovne pojmove i kategorije sukcesije, ukratko analizirajući slučajeve Sovjetskog Saveza, Savezne Federativne Republike Jugoslavije i Savezne Republike Jugoslavije, precizno nijansirajući razlike između dekolonizacije, disolucije, cesije, secesije i države koja je stekla nezavisnost, kao različitih tipova sukcesije. Takođe, Etinski problematizuje odredbu o legalnosti sukcesije koja je zajednička za dva relevantna međunarodna ugovora i dva nacrtu Komisije za međunarodno pravo, nakon čega nudi alternativno rješenje koje argumentuje *per analogiam* sa rješenjem u međunarodnom humanitarnom pravu. U centralnom dijelu ovog poglavlja, autor analizira pravila sukcesije u oblasti nasljeđivanja međunarodnih ugovora, u okviru kojeg objektivno i analitički sagledava kontrast između slobode ugovaranja i opštih interesa kontinuiteta i sigurnosti odnosa između država, nakon čega se bavi pitanjima sukcesije u pogledu nasljeđivanja državne imovine, dugova i arhiva, analizirajući proces sukcesije, pored gore pomenutih država, i u slučaju Čehoslovačke. Pored toga, Etinski obrađuje pitanje prava i obaveza fizičkih i pravnih lica u kontekstu sukcesije država. Sljedstveno tome, autor daje pregled relevantne prakse Evropskog suda za ljudska prava, a nastavlja sa posljedicama sukcesije država na pitanje državljanstva, u okviru kojeg se valjano zaključuje da su pravo na državljanstvo, izbjegavanje apatridije i zabrana arbitrarnog oduzimanja državljanstva, tri osnovne smjernice u regulisanju efekata sukcesije na pitanje državljanstva.

International Peace and Security je tema trećeg poglavlja ove knjige koju je obradila *Rutvica Rusan Novokment*, docentkinja na Sveučilištu u Zagrebu. Iz perspektive centralnoevropskih država, autorka analizira pitanje očuvanja međunarodnog mira i sigurnosti u periodu nakon Drugog svjetskog rata, a posebno se bavi ulogom međunarodnih organizacija, poput Ujedinjenih nacija, NATO-a i Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju, u domenu stvaranja čvrstih pravnih, političkih i institucionalnih osnova za dugotrajan mir. Autorka istražuje efikasnost međunarodnog pravnog okvira i institucionalnih

mehanizama, naglašavajući značaj poštovanja ljudskih prava, demokratskih vrijednosti i vladavine prava u unapređenju odgovornosti svih aktera u očuvanju međunarodnog mira i sigurnosti. *Rusan Novokment* zaključuje da bi inovativni mehanizmi i intenzivna regionalna saradnja značajno doprinijeli efikasnosti unapređenja i očuvanja mira i bezbjednosti u međunarodnoj zajednici.

Sudija i profesor *Paweł Czubik* sa Univerziteta u Krakovu autor je četvrtog poglavlja koje nosi naslov *Sovereignty in International Law*, a u okviru kojeg istražuje ključne aspekte suvereniteta u kontekstu međunarodnog prava. Fokusira se na pojam suvereniteta kao osnovnog atributa nezavisnih država i analizira kako suverenitet služi kao temelj za autonomne aktivnosti država u međunarodnopravnom prostoru. Autor detaljno istražuje veze između suvereniteta, slobode djelovanja država i njihove sposobnosti da zaključuju međunarodne ugovore. Takođe, *Czubik* se bavi pitanjem „prenosa” suvereniteta, ispravno ističući da čak i delegiranje nadležnosti drugim subjektima međunarodnog prava ne znači gubitak suvereniteta. Autor ispravno zaključuje da je moguće dodijeliti suverenitet drugom entitetu kao rezultat aktivnosti koje se sastoje u prenosu ograničenog obima državnih ovlašćenja, ali da delegiranje nadležnosti drugim subjektima međunarodnog prava - drugim državama ili međunarodnim organizacijama - ne podrazumijeva opoziv suvereniteta, pri čemu jasno objašnjava razliku između koncepta suvereniteta i pojma nadležnosti. Pored toga, autor se bavi i pitanjem opasnosti po ekonomski suverenitet država centralne i istočne Evrope, kritički sagledavajući kapitalistički sistem u kojem finansijski najmoćnije kompanije, ali i nadnacionalne organizacije koje teže sve većem obimu ekonomskih ovlašćenja, prijete da ugroze (ekonomski) suverenitet određenih država. Na kraju, *Czubik* dovodi u pitanje postojanost suvereniteta država, referišući se na teoriju o tzv. svjetskom pravu, koja sve manje liči distopiji usljed savremenih intencija nadnacionalnih međunarodnih organizacija.

Tema *Elżbiety Karske*, profesorice Univerziteta u Wroclawu, jeste *International Cooperation — International Organizations*. Autorka počinje istorijskom analizom, pominjući antičku Grčku i lokalne oblike saradnje između gradova-država, koje se smatraju pretečama današnjih međunarodnih organizacija. Dalje, *Karska* objektivno pristupa istorijskim promjenama u posljednja dva vijeka koje su dovele do savremenih organizacija, koristeći primjere poput Ujedinjenih nacija, Savjeta Evrope, Evropske unije i NATO-a. Autorka se konkretno bavi ciljevima, principima i vrijednostima međunarodnih organizacija, sa fokusom na postizanje međunarodnog mira, sigurnosti, demokratskih principa i ljudskih prava. Takođe, detaljno se razmatraju karakteristike međunarodnih organizacija, a pitanje njihovog subjektiviteta i pravne sposobnosti u međunarodnom pravu postavlja se kao osnovna tema.

Protection of Human Rights — The Role of the ECHR tema je šestog poglavlja koju obrađuje profesor *Szeged* Univerziteta iz Mađarske i sudija Evropskog suda za ljudska prava — *Péter Paczolay*. Autor

sagledava razvoj zaštite ljudskih prava u Evropi kroz prizmu sudske prakse suda u Strazburu, fokusirajući se na tri ključne teme: zaštitu prava etničkih manjina, pravo na obrazovanje i izazove ljudskih prava u digitalnom dobu. Objašnjava se kako Sud, iako tumači Konvenciju kao „živi instrument”, djeluje sa ograničenim uspjesima u pogledu zaštite prava etničkih manjina. Međutim, autor afirmativno navodi primjer prava na obrazovanje koje ilustruje kako Sud može proširiti primjenjivost Konvencije i postaviti viši standard procjene u procesu odlučivanja. Takođe, razmatra se savremena uloga Suda u suočavanju sa izazovima digitalnog doba, posebno u vezi sa slobodom izražavanja na internetu i pitanjima zaštite podataka, odnosno privatnosti pojedinaca, što implicira evoluciju ciljeva međunarodne saradnje u oblasti ljudskih prava, ali i naglašava potrebu za prilagođavanjem prava intenzivnim promjenama u stvarnosti.

U okviru sedmog poglavlja, obrađuje se tema *International Law in the Service of Minority Protection—Hard Law, Soft Law, and a Little Practice*, autorke *Elisabeth Sándor-Szalay*, profesorice Univerziteta u Pečuhu. Ovaj rad se bavi ulogom međunarodnog prava u pogledu zaštite manjinskih prava, istražujući kombinaciju imperativnih pravnih normi, mekog prava i pravne prakse. U periodu prije i nakon 1945. godine, autorka objašnjava kako međunarodno pravo doprinosi zaštiti prava manjina, analitičkim metodom preispitujući uloge međunarodnih organizacija poput Ujedinjenih nacija, Savjeta Evrope, Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju, kao i Evropske unije. Pruža se i uvid u kompleksnost mehanizama zaštite manjinskih prava, nakon čega autorka ispravno argumentuje da zaštita manjina zahtijeva više od primjene prava. Psihološki kontekst, volju građana i zabranu diskriminacije, vidi kao ključne elemente koje generišu ovu vrstu zaštite. Autorka zaključuje da su potrebne i kompenzacione mjere koje uzimaju u obzir njihovu specifičnost, budući da suština zaštite prava manjina leži u dinamičnoj ravnoteži kompromisa između njih i države.

Péter Kovács, profesor *Pázmány Péter* Katoličkog Univerziteta i sudija Međunarodnog krivičnog suda, istražuje različite aspekte teme koja nosi naslov *The International Criminal Court in the Context of International Criminal Law*. Analizira evoluciju ideje o međunarodnom krivičnom sudu, prateći put od ranih ideja do njegovog savremenog uspostavljanja. *Kovács* razmatra i mogućnost proširenja nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda, a bavi se i proceduralnim aspektom, odnosno postupkom pred Sudom. Autor se fokusira na određivanje najozbiljnijih zločina i pojma komplementarnosti kao principa čija filozofija se ogleda, osim u značaju principa *ne bis in idem*, u sankcionisanju na nacionalnom nivou, što je međunarodnopravna obaveza utkana u nekoliko međunarodnih konvencija. Dodatno, razmatra se pitanje nadležnosti suda u kontekstu teritorije, nacionalnosti i vremenskog okvira. Predstavlja se struktura i uloga glavnih organa Suda. Takođe, obrađuju se tri standarda dokazivanja, uključujući aspekt saradnje sa Sudom koji se suočava sa lokalnim

izazovima i političkim turbulencijama. Pored toga, razmatra se uloga žrtava u postupcima pred Međunarodnim krivičnim sudom, kao i značaj pomoći i reparacije žrtvava. Autor poglavlje zaključuje poređenjem Suda sa drugim međunarodnim krivičnim tribunalima i „hibridnim” tribunalima, čime zaokružuje kompletnu sliku o Međunarodnom krivičnom sudu, zaključujući da je od posebne važnosti da svi pravnici budu kvalitetno upoznati o njegovim nadležnostima i osnovnim pravilima Rimskog statuta.

Temu *Migration* u okviru devetog poglavlja obrađuje *Karol Karski*, profesor Univerziteta u Vašavi. Autor pruža iscrpan pregled pravnog okvira i međunarodnih instrumenata koji se bave pitanjem migracija, nakon čega su precizno prikazani različiti uzroci koji dovode do ove pojave. Nacionalni zakoni obično regulišu pitanje prijema stranaca, ali autor navodi da je njihovo donošenje i/ili primjena ograničena međunarodnim sporazumima. Poseban fokus stavlja se na pitanje izbjeglica, čiji status se reguliše Ženevskom konvencijom koju *Karski* detaljno analizira. Pored toga, obrađeni su pravni statusi radnika migranata i relevantni međunarodni i regionalni akti. Naglašava se i analizira uloga različitih institucija poput Visokog komesara UN-a za izbjeglice u kontekstu prava migranata.

U desetom poglavlju koje nosi naslov *The Protection of Cultural Heritage in International Law*, autorka *Katarzyna Zombory*, istraživač Univerziteta u Miskolcu, obrađuje razvoj međunarodne saradnje u oblasti zaštite kulturne baštine, posebno kroz prizmu UNESCO-a, koji je inicirao ulaganje napora usmjerenih ka usvajanju pet međunarodnih konvencija relevantnih za ovu oblast. Autorka navodi objašnjenje pojma, kategorije i ključna područja zaštite kulturne baštine u savremenom međunarodnom pravu, a ispravno prepoznaje i napredak u dimenziji ljudskih prava u zaštiti kulturnog nasljeđa, koje je usko vezano sa pojmom kulturnih prava. Autorka problematizuje pitanje zaštite kulturne baštine u centralnoj i istočnoj Evropi, naglašavajući relativno nepostojanje obavezujuće međunarodnopravne regulative, što determiniše nastajanje određenih problema usljed specifične istorije ovih regiona. Zaključuje se navođenjem razlika između političkih i etničkih granica koje čine zaštitu kulturne baštine osjetljivom temom, imajući u vidu ulogu iste u oblikovanju i očuvanju nacionalnih identiteta.

Urednica knjige *Anikó Raisz*, autorka je jedanaestog poglavlja u okviru kojeg se obrađuje tema *International Environmental Law from a Central European Perspective*. Globalna povezanost kroz klimu, vodu na Zemlji i/ili potencijalno razorne efekte određenih prekograničnih zagađenja, autorka sagledava kao uzroke na osnovu kojih se države redovno suočavaju sa međunarodnopravnim izazovima u oblasti životne sredine. Kako ispravno navodi, ti izazovi su veći za države centralne Evrope čija geografska, istorijska i kulturna bliskost objašnjava zašto se ovdje radi o izazovima koji samo djelimično odgovaraju opštim evropskim trendovima. Nakon toga slijedi kratka analiza ekonomske i socijalne baštine centralnoevropskih država na osnovu

koje autorka uviđa posebnosti zemalja unutar regiona, nakon čega prelazi na sagledavanje opštih pitanja međunarodnog prava životne sredine. Objašnjavajući neke ključne karakteristike evolucije međunarodnog prava životne sredine, *Raisz* sa razlogom obraća pažnju na pitanja i postignuća relevantna za države centralne Evrope, posebno u vezi sa suverenitetom i demografskim pitanjima. Osim osnovnih karakteristika međunarodnih ugovora u oblasti međunarodnog prava životne sredine, rad sadrži i stav i odnos centralne Evrope prema takvim ugovorima. Na kraju, međunarodna pravosudna zaštita životne sredine se opširno razmatra, ističući glavne prilike i moguće nedostatke ove oblasti.

Autor dvanaestog i posljednjeg poglavlja ove knjige je *Michał Balcerzak*, profesor Univerziteta Nikola Kopernik u Torunu, koji obrađuje temu *International Dispute Settlement*. *Balcerzak* istražuje metode namijenjene rješavanju međunarodnih sporova između država (i/ili država i međunarodnih organizacija) sa posebnim osvrtom na centralno-istočnoevropski region. Autor počinje definisanjem pojma međunarodnog spora, a nastavlja jasnom analizom tehnika za rješavanje ovakvih nesuglasica. Naglašava obavezu država da riješe sporove u skladu sa članom 2(3) Povelje UN, a takođe ističe i član 33(1) Povelje koji obavezuje države da rješenje sporova, koji ugrožavaju međunarodni mir i bezbjednost, traže u listi metoda kao što su pregovori, ispitivanje, posredovanje, pomirenje, arbitraža, sudsko rješavanje sporova itd. Autor posebnu pažnju posvećuje specifičnostima rješavanja sporova unutar evropskih regionalnih organizacija. Na kraju, *Balcerzak* pruža i analizira konkretne primjere sporova između država centralne i istočne Evrope, u periodu od kraja osamdesetih godina, koji su rješavani različitim mehanizmima i metodama.

Knjiga *International Law From a Central European Perspective* je vrijedno naučno dostignuće koje čitaocu predočava neke od ključnih savremenih problema međunarodnog prava u kontekstu političkih i istorijskih aspekata država centralne i istočne Evrope. Kritički pisana, ona čini sveobuhvatno djelo koje na analitički, polemički i objektivni način obrađuje neka od najvažnijih pitanja međunarodnog prava u korelaciji sa nacionalnim (ustavnim) identitetima država ovog regiona. Pored toga, ističemo da je ova knjiga od izuzetnog društveno-političkog značaja jer nedvosmisleno oslikava nezadovoljstvo određenih subjekata međunarodnog prava, koje je utemeljeno u argumentaciji svojstvenoj naučnoj metodologiji, što mora predstavljati alarm za međunarodnu zajednicu u pogledu preispitivanja određenih fundamentalnih pojmova u međunarodnom pravu, ali i ideološkom redefinisavanju relativno „potrošenih” ideja određenih međunarodnih organizacija sa nadnacionalnim karakteristikama, kako bi se suštinski omogućilo poštovanje osnovnih vrijednosti čovječanstva i stvorila kvalitetnija međudržavna kohezija i saradnja.

IZ PRAVNE ISTORIJE

Isprave Velikog suda

I^{*}

Pop Savo Klisić potraži kod V. Suda da mu se izdadu novci pa ako nađe sud da se zakune Stanko Bogićev da je Radovan njegov sin ostao sam u sobi odklen su novci nestali i da ga je Sima našao u istoj i pošto izvrši zakletvu da će on pare predat Stanku.

V. Sud sprema navedeno predade novce popu Savu pa ako Stanko potraži da izvrši zakletvu po izvršetku da mu pop Savo povrati f. 14.

Cet. 9. Sep. 1888.

V. Sud

II^{**}

G. Kapetanu Vuksanu Gruiću,

Naređujemo Vam da prodate sve imanje pokretno i nepokretno Pera Bećova Radovanu i Mileti Božovu i Mihajlu Milunovu za njihove izgorjele kuće. Razumije se komunika u ovo ne spada. Putnine i troškove učinjene oko ovoga naplatićete od Bogdana Šćepanova za sadanji vam trošak ta. 6.

A prvi trošak ostaje na Vam zato što nijeste postupili strogo prema pogreške Bogdana Šćepanova.

Popu Nikoli	ta. 8
Vučeti Radoševu	6
Mileti Božovu	10
Radovanu Božovu	6
Beši Punišinu	6

26. 8. 1885.

Cetinje

V. Sud

^{*} Neobjavljena odluka iz Državnog arhiva Cetinje, Fond: Veliki sud, 1888, f. 101, br. dok. 6537.

^{**} Neobjavljena odluka iz Državnog arhiva Cetinje, Fond: Veliki sud, 1885, f. 54, br. dok. 1907.

III^{*}

AUSTROUGARSKA VLADA DIPLOMATSKIM PUTEM POSTAVLJA PITANJE CRNOGORSKOJ DALI ĆE CRNO- GORSKI SUDOVI IZVRŠAVAT PRESUDE AUSTROUGAR- SKIH SUDOVA NA PODRUČJU CRNE GORE

Ministarstvo Inostranih djela podnijelo je Knjaž. vladi na pregled dopis C. Kr. Austro-ugarske diplomatske Misije od 22. jula 1889. N. 400, u kojem je ona izvoljela zatražiti da je Knjaž. Ministarstvo odgovori oćeli Crnogorski Sudovi izvršavati presude C. Kr. Austro-Ugarskih Sudova. Knjaževska vlada svestrano je ovo pitanje proučila, pak je našla da je nemoguće Knjaž. Sudovima usvojiti da izvršavaju presude C. Kr. Sudova iz tog razloga što postoji velika razlika između Zakona i sudskih ustanova jedne i druge zemlje.

Zbog toga kad bi se Knj. Sudovi jednom obavezali da izvršavaju presudu C. Kr. Sudova, to bi izloženi bili da u više prilika dođu u oprjeku sa zakonima svoje sopstvene zemlje. Jer, kao što je uopšte poznato uzajamno izvršavanje presuda između dvije države može biti usvojeno na korist jedne i druge strane samo u takvoj prilici kad bi ove dvije države imale između sebe velikog shodstva u mnogim odnosima, a osobito Zakonsko-sudskim. Međutim takva shodstva ni u najmanjoj mjeri danas ne postoje između Crne Gore i Austro-Ugarske.

Cetinje 14. febr. 1890. g.
/Fasc. 126 br. 125/

IV^{**}

VELIKI SUD ODGOVARA MINISTARSTVU INOSTRANIH POSLOVA DA NEMA PRAVO ISPORUČIT AUSTRINSKOG BJEGUNCA JER JE IZ ZATVORA POBJEGAO U CRNU GORU PRIJE POTPISIVANJA KONVENCIJE

K. Crnogorsko Brzovjstvo
Veliki Sud br. 196
Cetinje 1. novembra 1880.

Knjaž. Ministarstvu Inostr. Djela — Cetinje

Na vaš zahtjev u pismu pod brojem 531 odnosno predaje nekog Mića Šabovića podajnika Austrinskog koji je kao prestupnik utekao iz zatvora 7. aprila 1870. godine. Konvencija između Vlade

* Nikola P. Rajković, *Isprave crnogorskih sudova (1879–1899)*, CID, Podgorica, 1998, str. 390.

** Nikola P. Rajković, *Isprave crnogorskih sudova (1879–1899)*, CID, Podgorica, 1998, str. 60.

Austro-Ugarske i Crnogorske o povraćanju (ekstradiciji) zločina i prestupnika ratificirana je već 3. septembra 1872. god. Na osnovu gore navedenog ekstradicija imenovanog bjegunca nema pravilnog osnova. Međutim da nebi prestup ostao ne kažnjen bilo bi nužno saopštiti presudu Kotorskog Tribunala po kojoj bi smo znali veličinu krivice i stepen kazne kojima optuženi podleži. U ovom slučaju imenovani imao bi izdržati istu kaznu u našu Državu.

Za Predsjednika
G. Vuković

Izvod iz uputstva autorima

Tekstovi se predaju na crnogorskom i drugim jezicima ovog govornog područja ili na engleskom jeziku, ukupnog obima 1 – 1,5 autorski tabak (do cca. 45000 znakova sa bjelinama).

Predati tekst na početku sadrži apstrakt s osnovnim nalazima, obima do 20 redova i do pet ključnih riječi. Na kraju teksta nalazi se Apstrakt (summary) približnog obima i do pet ključnih riječi na engleskom, odnosno njemačkom jeziku, te eventualno na drugom stranom jeziku koji je relevantan za disciplinu na koju se tekst odnosi.

Potrebno je navesti i spisak literature i izvora po azbučnom, odnosno abecednom redu.

Za objavljivanje se prihvataju isključivo originalni tekstovi.

Redakcija zadržava pravo da tekstove prilagođava opštim pravilima uređivanja časopisa i jezičkom standardu u pogledu pravopisa i gramatike.

Excerpt from author guidelines

Articles should be submitted in Montenegrin or any other language from this speaking area or in English language. Articles should not be longer than 1 – 1,5 sheet (cca. 45000 characters with spaces).

An abstract of the article containing general results of maximum 20 lines should be included at the beginning together with up to 5 keywords. At the end of an article a resume (summary) of an approximate length written in English, German, or any other language relevant for the area related to the article should be included.

A list of references and sources should be submitted in alphabetical order.

Only original articles shall be accepted for publishing.

The Editorial Board reserves the right to adapt texts to the general rules of Author Guidelines and with regards to Grammar and Orthography.

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2661-2623 = *Studia iuridica Montenegrina*
COBISS. CG-ID 38090512